

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Apáczai Csere, J.

STANFORD LIBRARIES

APÁCZAI CSERI JÁNOS
PÆDAGOGIAI MUNKÁI.

ÖSSZEGYÜJTÖTTE, A LATIN BESZÉDEKET FORDITOTTA,

JEGYZETEKKEL ELLÁTTA

HEGEDÜS ISTVÁN.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1899.

JOM

115 1793

LA 681

AG

BEVEZETÉS.

«Apáczai ha fejedelemnek és dűsgazdagnak születik s hosszú életet él, nemzetének újjászülője lesz vala», hirdeti Toldy Ferencz az ő panegyricus hangú és irányú irodalomtörténetében.* De a dicséret és magasztalás hangja legkevésbé túlzott Apáczainak pædagogiai munkásságára alkalmazva. Beöthy Zsolt dékáni beszédében, melyet a budapesti egyetem 1891/92-ik tanévének megnyitó ünnepélyén tartott, ugyan e lelkes hangot csendíti meg. Kivált a Kolozsvárt 1656 nov. 20-án tartott beszédét jellemezve, kimutatja belőle azt a két vezérlő hangot, mely bámulatos egységben olvad egybe Apáczai összes munkásságában, t. i. forró szerelmi vallomás hangját nemzete iránt és erős támadást a tudatlanság, a közöny, a kenyérpálya érdekében a tudomány önzetlen kultusára még meg nem érett közfelfogás ellen. E két hang legtisztábban szól, legerősebben hangzik el hozzánk Apáczai pædagogiai műveiből. Nem ok nélkül vetették föl már több ízben és igen tekintélyes és illetékes oldalról annak szükségét, hogy Apáczai pædagogiai munkássága kellő méltatásban részesüljön. Nem ok nélkül, mert tanulságosabb szakasza nemzetünk művelődéstörténetének nem igen létezik.

* A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. Pest 1864.

Megkísérté Apáczeit mint pædagogust jellemezni Neményi Imre.¹ A lelkes elragadtatás, melylyel szerző szól Apáczi pædagogiai munkásságáról, érthető; de csak helyeselni tudom Heinrich Gusztáv figyelmeztetését, melyet e mű birálatának² kapcsán mindazoknak ad, kik Apáczi jelentőségét tárgyias igazsággal óhajtának megítélni, miszerint ehhez az alapfeltétel az, hogy őt a maga kora tudományos áramlatainak, a hazai tanügy pragmatikus fejlődésének keretébe illesztve kell kidomborítani. Mert ha Apáczi föllépése előtt már meghalt egy Montaigne, egy Descartes, egy Verulami Bacon, őt megelőzte hazánkban egy Kereszturi, egy Porcsalmi korszakos munkássága — mint ezt maga Apáczi is elismeré — nem lehet a történelmi módszeres felfogás sérelme nélkül egyoldalú dicséret hangján mindazt Apáczinak tulajdonítani, mi a mai közoktatási rendszer, az újabb pædagogiai fejlődés diadalához vezetett.

Elég Comenius nagyszabásu pædagogiai rendszerére, a pansophiát czélzó akademiájára hivatkoznom, melynek rajzát főbb vonásokban adja Jausz Vilmos.³ Comeniusról írott tanulmányának mindjárt első közleményében kimondja az eszmét, melyet Apáczi pædagogiai műveiben ismételten fejteget, hogy minden akademiának mind a négy facultást (theológiát, orvosi tudományt, jogot és bölcsészetet) kell magában foglalnia. Az elme műveléséről tartott sárospataki beszédében panaszkodik, hogy itt az orvosi és jogi szakok hiányzanak; sürgeti a realiák alaposabb tanítását, az alsóbb osztályokban

¹ Apáczi Cseri János mint pædagogus. Buda-Pest. 1893. Lampel. (71. l.)

² Budapesti Szemle 1893. évf. (LXXIII. k.) 294—302.

³ Protestans Szemle 1897. (IX.) évf. 2. f. 101. és köv. lapjain.

az anyanyelvi magyarázattal egybekötve, és ezeket minden szak művelőjére nézve egyformán szükségesnek tartja. És ha mysticus világnézete, a biblia iránti rajongó szeretete oly nyilatkozatra is ragadta, melyből a klasszikusok iránti ellenszenvet olvasták ki, visszavonja ez állításait és a klasszikusok tanítását az akadémián is folytatni kívánta. A héber nyelv szentségére és régiségére nézve Apáczaival egyetért és már az alsó fokon is taníttatni kívánja; az arab nyelv tanítását az akadémiának tartja fenn. A felsőbb oktatás encyclopædikus rendszerét hangoztatja. Valóságos encyclopædikus kivonatát kívánja minden tudománynak, úgy hogy Apáczai encyclopædiája mintegy ez eszme létesítésének eszközét kívánta nyújtani.

Nem kívánom én, de nem is tekintem feladatomból, Apáczai pædagogiai munkásságát tüzetes vizsgálódás tárgyává tenni. Nem kis öröömre szolgál, hogy erről az Athenæum idei folyamában alaposnak ígérkező értekezés indult meg Stromp László tollából.* Ebben helyes nyomon kutatja szerző a Trotzendorf-Sturm-féle iskolai rendszer mintájára alakult protestans iskolák állapotát ép azon időben, midőn Apáczai Cseri János csak készült pályájára; kimutatja, hogy a Montaigne és Baco eszméinek hatása alatt reformáló *Ratichius* (Ratke) mint követelése az elemi iskolákban az anyanyelv uralmát, a szemlélet bevitelét. Comenius Januája és ennek Vestibaluma úgy az evangelikus mint kalvinista iskolákban kötelező tankönyvvé emeltetett egyházi gyűlések hatá-

* Apáczai Cseri János mint pædagogus. Athenæum 1897. folyam. 1. füzet. Azóta az egész cikksorozat e reményt beváltva megjelent mint az Athenæum különlenyomata. Apáczai Cseri János mint pædagogus. Neveléstörténeti tanulmány. Irta Stromp László. Budapest 1898. Hornyánszky Viktornál.

rozatából. A helyesebb módszert a nyelvnek realeákkal kapcsolatát már hangoztatni kezdik. Az erotematikus módszer tért foglal. Stromp helyesen hangsúlyozza, hogy «Apáczai, midőn még csak pályájára készült, már egy sajátságos, méhében nagy átalakulások magvát hordó mozgalom közepén találta magát, a melynek tapasztalatai aztán arra voltak hivatva, hogy a későbbi külföldi tapasztalatok és tanulmányok által megtermékenyítve, elméjében egy pædagogiai reformator eszméivé és rendszerévé finomodjanak és jegecedjenek». Stromp czikke bizonyítja, hogy elérkezett az ideje Apáczai pædagogiai munkásságának pragmatikus felfogással eszközölt méltatására. Magam jobban ismerem e kérdés nehézségeit, semhogy Apáczai munkásságát az európai tanügyi áramlatok keretében kidomborítani kellő erőt éreznék magamban. De nem is ez a célom. Inkább eleget kívánok tenni a Magyar Pædagogiai Társulat azon határozatának, hogy adjuk ki Apáczainak összes pædagogiai munkáit és szedjük össze egyéb munkáiból is pædagogiai gondolatait. Társaságunk buzgó elnöke ép a Neményi munkájának ismertetése kapcsán már 1893-ban kifejezte, hogy a magyar nevelés és iskolaügy történetének anyaga még csak ezután gyűjtendő egybe. Szórol-szóra így nyilatkozik: «Ideje volna, hogy a magyar nevelés- és iskolaügy történeti fejlődésének tanulmányát alaposan megindítsuk (régí források kiadásával, lefordításával); mert e nélkül a legújabbban sokat hangoztatott magyar művelődéstörténelem nem igen egyéb, mint külsőségek és kuriózumok gyűjteménye».

Ugyanez eszmét hangoztatta dr. Berzeviczy Albert a millenniumi tanügyi kongresszus alkalmával tartott előadásában, melyben határozatilag kimondatni javasolta, hogy a *Ratio educationis* magyar nyelvre for-

dittassék és a magyar nevelésügy történetének forrásai gyűjtessenek egybe.

Ha már az anyag együtt van, mihez a millenniumi Értesítők jelentékeny mértékben járultak hozzá: akkor elérkezik az ideje, hogy az arra hivatott tudós megírja nemzetünk művelődéstörténetének e legfontosabb részét. Legfontosabb, és hozzátehetem, legaktualisabb értékű. Mert hiszen ha csak Apáczainak két nagyszabásu beszédét, melyekben reformeszméit kifejti és a Barcsay Ákoshoz intézett memorandumát elolvassuk: lehetetlen nem látnunk nemcsak egy hazáján forró szeretettel csüngő, a külföld eszmeáramlatainak színvonalán álló nemes lélek aspiratióit, de mély tanulságot is meríthetünk azokból: ugyanaz az antogonismus küzd ez iratokban a tartalmatlan philologia és eszmétlen exact irányok közt, ugyanaz a törekvés egy egységes szellemű nevelésrendszer alkotására, mely mai napság is a legnehezebb feladat.

Csak el kell olvasni Apáczai Magyar Encyclopædiájának magvas gondolatokkal bővelkedő bevezetését, el, kivált ennek utolsó felét, hol rátér azon módszerre, melyet könyve használatára nézve ajánl, hogy meggyőződjünk arról, hogy *nostra res agitur*. Hiszen már csak az a javaslata, hogy a nyelvi oktatásnál folyton commentar befogadására kész üres lapot fűzzön a tanuló könyvébe, melybe az összes tudományok rövid kivonatát, meghatározását, körét megállapító részeit jegyezze az encyclopædiának, melyet mint tárgyi ismeretet beemlézne: élesen kidomborítva találjuk az Apáczai lelke előtt lebegő eszményt, hogy a holt formákat, a renaissance korában annyira imádott nyelvi, retorikai és dialektikai hangzatos szólamokat meg kell eleveníteni, meg kell telíteni a tárgyi tudás összes ismereteivel. Ha négy nyelvet is kíván, ha még az ékesszólásról zeng

legnagyobb dicséretet: azért mégis kifejezetten hirdeti, hogy: «De mindezeknek bölcsek irásai, ha a megnevezett tudományokkal rakva nem volna, mi volna? Zengő czimbalom s haszontalan fecsegés?»¹ Igaz, hogy e gondolatot a *Logikácska*hoz csatolt parainesisben voltaképp Fortius mondja ki, de e gondolatot nemcsak ismétli, de csüggedelmeiben a maga tanulmányaiban vezérlő gondolatnak jelzi a Magyar Encyclopædia előszavában. E parainesisről így nyilatkozik: «Nem az Istennek különös rendelése nélkül történt, hogy Fortius Joakimnak ama könyvére akadtam, melyben a tudományok tanulásának módját foglalta. Olvasám s megigéztetvén a munkájából ki-kitetsző felséges elméjétől és jeles tudományától, elvégezém magamban, hogy az ő vezérlését fogom követni, elhitetvén magammal, hogy a tőle mutatott ösvényen könnyű lesz az igaz tanultságnak bércezére felerőlködnöm».² Sehol erőteljesebben nem nyilatkozik Apáczai a nagyképüsködő formalis műveltség emberei ellen, kik az ő lázas sietését, melylyel magyar nyelven szólaltatta meg a tudományokat, kicsinyelték, sőt elhamarkodott munkának, compilatióknak mondták. Az az erős bírálat, melyben Szily Kálmán³ részesíti Apáczai encyclopædiájának a természettudományokra vonatkozó részét, tárgytalanná válik, ha az encyclopædia elé bocsátott előszavának következő helyét tekintetbe vesszük: «A fő indító okom ez vala; hogy a ma-

¹ A *Logikácska* végéhez csatolt: Tanács, melyet Joachimus Fortius ad Apáczai János által, egy tanulásába elcsüggedt ifjunak.

² Magyar Encyclopædia győri kiadásának (1803.) előbeszéde XIII. l., mely meglehetősen nehézkes, de hű fordításban adja az encyclopædia előszavát.

³ «Apáczai Encyclopædiája matematikai és fizikai szempontból.» Természettudományi Közlöny XXI. köt. 242. f.

gyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szükölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképen segítenék s oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben az anya nyelvén többnyire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna». * Hiven számol Apáczai minden egyes tudományra nézve a forrásról, melyből meritett, jobbára fordított és kivonatolt, mint ezt maga előadja, hogy Porcsalmitól sajátítá el a módszert, hogy minden ismeretnek lényegét összefoglaló jegyzeteket készítsen. De figyelmesen átolvasva az Encyclopædia mikénti használatára vonatkozó előszót: mondhatni, hogy még is egy nagy, eredeti eszme lebegett előtte, mely szakaszott mása, tovább építése, magasb körre alkalmazása az Orbis pictus korszakos gondolatának. Míg emez az elemi oktatás nagy reformjának csirájául tekinthető: az Apáczaié a felsőbb oktatás nagy reformját tartalmazá. Készakarva használtuk a «*felsőbb oktatás*» kifejezést, mert az az éles elkülönülés, mely létrejött az egyetem és a középiskola közt, miután a középiskola mindjobban magába olvasztá az egyetemes műveltségre szükséges összes ismereteket, az egyetem pedig elveszté a renaissance kor ideális jellegét és inkább a szakiskola jellegét ölté föl, mígnem Németország a tanszabadságon nyugvó valódi egyetem fogalmát alkotá meg és kivált e század első felében a megaláztatás után az önmagába térés és erőgyűjtés tűzhelyévé varázsolta: Apáczai korában nem létezett és a *hét szabad művészet* alakjában a felsőbb oktatás meg nem szakadó egymásutánban építé föl a humán műveltség épületét. Csak egybe kell vetni Apáczai Cseri Jánosnak *A bölcsesség tanulásáról* cz. fenkölt szellemű és ékesszólás lendületével alkotott beszédét, kivált ennek utolsó felét, hol a reformokat so-

* Idézett előbeszéd XV. l.

rolja föl, melyek által a gyulafehérvári iskolát a külföldi iskolákkal egyenlő rangra reméli emelhetni, az élete végén szívét betöltő magasztos tervével egy Akademia föllállítása iránt, hogy meggyőződjünk arról, mily szerves egységben képzelte Apáczai a hét szabad művészetnek szentelt hét éves tanfolyamot a theologia, orvosi és jogi facultások 4—5 éves tanfolyamával; mint képezé, mondhatni, a francia Institut szellemében, a baccalaureatus előfokát a doctorságnak.

A *bölcsesség tanulásáról* tartott beszédében tett javaslata a következő fokokat állítja föl: A második tanársegéd tanítna olvasni előbb az anyanyelven, azután latin, görög, sőt héber olvasásra és írásra térne át. Átviteli vizsgálat után vitetnék a gyermek felsőbb osztályba. Itt tanulná, még pedig saját másolása mellett és közben az encyclopædiát magyar nyelven: ez a *reale*, hozzá tévén, a hol lehet, a latin, hellén és héber elnevezéseket. Ezután újabb felvételi vizsgálat alapján jutna a gyermek a *classicus* nyelvek tanulására. Sorba veszi a szerzőket, melyeket fordítás és visszafordítás útján olvastatna és a grammatikai szabályokat mindig az előfordult példákkal kapcsolatban gyakoroltatná be. Igaz, hogy a társalgási nyelv e fokon már a latin; de üres szóismeret és tartalmatlan fecsegés ellen a *realiák* betanítása útján védekezik.

Újabb felvitel után az ifjakra nézve bizonyos elágazást enged meg. Szóról-szóra így nyilatkozik: «Az ily ifjak közül, a kik akár ékesszólást és történetet vagy logikát és metaphysikát vagy matematikát és orvostudományt, akár theológiát és jogtudományt akarnak hallgatni, legyen szabad e szakokra közvetlenül átlépni». És ezután következik reform-javaslat, melynek lényege, hogy a rectort és professorokat fölmentené az alsóbb tanfolyamok tanításától, ide tanársegédeket alkalmazna.

Ellenfeleinek ellenvetésére, hogy ezután elviselhetetlen teher szakadna a tanársegédnek vállaira: kimutatja, mily teher az a grammatikai oktatás óriás tömege az encyclopædiához mérten. Nagy, és bizony még ma is megszívlelhető igazságot mond ki, midőn hangoztatja, hogy «a míg annyi verejtékkel beverjük a növendék emlékébe az egész nyelvtan összes kivételeit, melyeket tán maga Cicero sem tudott volna, melyeknek hasznát a növendékeink tán egész életükben egyszer veszik; míg oly lelkiismeretesen meg akarjuk okolni minden változatot, melyek még magát Varrot is bámulatba ejtették volna: nemde minden említett író a jelzett módon meg lehetett volna magyarázni?» Ez említett mód a *realiák* alapján való magyarázat. E beszéd utolsó felét a *realis* ismeret, a tárgyias tudás iránt oly rajongó lelkesedés lengi át, mely még ma is az aktualitás hatását teszi ránk.

Az utolsó gondolatot, melylyel e hatalmas beszédet befejezi: az egész beszéd eszmemenetének összefoglalásaképen tekinthetjük. Apácza e beszédét így végzi: «Nagyon is igaz, és a mi időnkre is illik Cleanthes bölcsésznek mondása, ki midőn kérdezték tőle, honnét van az, hogy hajdan oly kevesen üzték a bölcsészetet és mégis oly sokan váltak jeles emberekké, most pedig oly sokan tanítják a bölcsészetet és oly kevesen válnak jelesekké, azt felelte: mert akkor a tárgyak ismerete volt a fődolog, ma pedig a beszéd». Szinte ajkunkra tolul az elismerés, hogy «nagyon is igaz és a mi időnkre is illik». Ha ez eszmemenetet és itt egypár vonással jelzett reform-javaslatot összehasonlítjuk a Barcsay Ákos fejedelemhez intézett memorandumával: meggyőződünk arról, hogy eredeti felfogása és az egész magyar tanügy újjáteremtésére irányzott gondolata volt. E fontos memorandumot, melyet először a Bod Péter Magyar

Athenasa említ, Szabó Károly fedezte föl az Aranka gyűjteményében és tette közzé éppen a kolozsvári Ferencz József tudomány egyetem megnyitása alkalmából; ¹ belső érvek, főként a memorandumban előforduló hivatkozások alapján bebizonyítván, hogy Aranka tévesen tulajdonítá azt Csulai Györgynek, Barcsay Ákos udvari papjának. Ujabban Gyalui Farkas az Erdélyi Muzeumban írt értekezésében, melyben újabb becses adalékokkal járul Apáczai életének történetéhez, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban a Bethlen János iratai közt talált szabatosabb és jobb másolat alapján javítja ki, ² mely javításokkal találja meg a kegyes olvasó jelen kiadásban. E memorandum eszmemenetét hiven adja vissza Márki Sándor. ³ Ugyanis elmondja: miképen arányozta Apáczai a gyulafehérvári kollegium meglévő pénzalapjaiból 11 professor és 100 alumnus számára szükséges jövedelmet előteremteni; elmondja, hogy 6528 frtból az eddigi két nagy hírű és 3—4 triviumbeli tanár és 40 alumnus helyett el lehetne tartani 11 tanárt és 100 alumnust. «Ennyi pedig akárhol teszen egy akademiát, csak a szabadság accedáljon». «Csak drága pénzen ne idegeneket hijjanak be tanároknak». «Az idegeneknek uralkodása és a magunkéinak irigysége tette nekünk ez nagy kárt». Azon pont, mely ép a trivium és quadrivium kapcsolatát és az egész felső oktatás egységét tünteti ki, bir nagyobb jelentőséggel a fenzelzett párhuzamnál. E szerént «a növendék a trivium végzése után *ékesszólást* és ebből letett szigoru vizsgálá-

¹ Értekezések a nyelv- és széptud. köréből III. k. 2. sz. Pest. 1872. 8 r. 18. l.

² Erdélyi Muzeum 1892. évf. I—IV. f. 135—137. l.

³ A kolozsvári Ferencz-József-Tudomány-Egyetem története és statistikája cz. füzetben. Kolozsvár. 1896. 12—14. l.

lat után *dialektikát*, egy év múlva *mathesist* (arithmetikát, geometriát, cosmographiát s astronomiát), egy év múlva *physikát*, majd *ethikát és politikát* s végre *philosophiát* tanulna, úgy hogy 5—6 évi szorgalmas munkálkodás után a bölcsészet borostyánosa és artium magister lehetne. Csak ezután menne az *orvosi* tudományokra, melyeknek 5 évig való hallgatása és szigorú vizsgálat után orvos doctorságot és szabad orvosi gyakorlatot nyerhetne.» Épp így menne a magister artium theologusnak, de előbb egy évig a zsidó és görög nyelvben gyakorolná magát. Így menne jogra. E szakok is öt-öt évi tanulmányt igényelnek.

Ha áttekintjük e tervet — a részleteket mellőzhetjük, hiszen e kötetben egész terjedelmében közöljük az emlékiratot — a hat osztályú középiskola schemáját és a három évi *bölcsészeti* tanfolyamot, együtt a *kilencz* évi előkészítő tanfolyamot találjuk meg és konstatálhatjuk, hogy szoros egymásutánban épül föl az egész felsőbb oktatás rendszere. A régi pädagogia egyik jellemző sajátága, hogy az egyes szabad művészetek évről-évre jutnak érvényre. A mi *sokfélénk*, melyet az összes osztályokon keresztül beletömünk a tanrendbe, nem fordul elő. Az encyclopædia megadta az alapfogalmakat, mondhatni betetőzte az elemi képzést: a középiskola a bölcselmi képzésre irányult. Még egy érdekes mozzanatot emelünk ki, mely mintegy jelzi, mint tért el Apáczaik a hazai viszonyok nyomása alatt eredeti gyökeres tervétől. A Magyar Encyclopædia elé bocsátott előszavában a nyelvek tanítását a *görögön* kezdené. «Első volna a görög nyelv, a mely fontos okokra nézve a többiek felett érdemi, hogy megtanultassék». A *Bölcsesség tanulásáról* tartott beszédében már így nyilatkozik: «A második tanársegéd (Collaborator secundus) tanítsa növendékeit első sorban anyanyelven — azaz magya-

rul — olvasni és írni, a mely növendékei oly előhala-
 dást tesznek, hogy folyólag tudnak magyarul olvasni
 és írni, azokat vigye át a latin olvasásra és írásra;
 nyomba vezesse a görög olvasásra és írásra». Igazat
 kell adnunk Gyalui Farkas azon véelmének, hogy
 Apáczai a Magyar Encyclopædia egy részét nem végezte
 be külföldön. Ugyanis az előszót bizonyosan külföldön
 írta; lelke előtt a reform-eszme a maga teljes tisztasá-
 gában élt; de a görög szellem iránti bámulata ragadta
 el. A Magyar Encyclopædia X. részének 31. fejezetében,
 melyet szintén felvettünk a pædagogiai munkák so-
 rába, már a «deák» nyelvet teszi az anyanyelvi okta-
 tás után nyomba. Minthogy ez alkalommal egyszerüen
 csak *előszót* kívántunk írni, melynek egyetlen feladata
 felhívni a figyelmet Apáczai pædagogiai munkáira:
 csak megemlitünk még egy fontos kérdést. Azt t. i., hogy
 Apáczai bölcsészeti felfogásával és Cartesianus állás-
 pontjával mily viszonyban van az ő pædagogiai elmélete,
 hivatottabb erőre bízunk. Apáczait mint bölcsészt méltat-
 tatta Horváth Cyrill,¹ kiadván és összeszedvén Apáczai
 munkáiból mindazt, mi a bölcsészetre tartozik. E méltatás²
 nem reflectál sem a *de studio sapientiae*, sem a
de summa scholarum necessitate cz. beszédekben elő-
 forduló bölcsészeti gondolatokra. Kifejezetten Cartesius
 utánczó követőjének tünteti föl és szóról-szóra idézett
 helyek egymás mellé tételével bizonyít. De egyet nem
 vesz észre, mi pedig az ifjú magyar bölcsész örök dicső-
 ségére szolgál: azt a pædagogiai nagy gondolatot, mely
 egyúttal nemzeti nagy cselekvésnek tekinthető; hogy
 az akkori Cartesianus intellectualis bölcsélet a közép-
 kortól átvett scholastikus chablonokat: a tárgyi tudás

¹ Apáczai Cseri János bölcsészeti dolgozatai. Pest 1867.

² I. m. 5—30. l.

realitásával kötö egybe és erre alapítá egész rendszerét, mely maga újítás. Egy egész reform-eszme rejlik e gondolatban. Ő azon intézeteknél, melyeknél működött, az *anyanyelvi oktatásra* akarta fölépíteni a bölcselemi képzésre irányult középiskolát. Ő erősen kifakad a puszta nyelvtanulás, a tartalmatlan ékesszólás és chablonokban mozgó logika ellen: pedig azon felette rövid pályafutás alatt: alig hét évi működés folyamán, mely alatt meggyőződéseért meg kellett küzdeni, méltatlan vádak ellen kellett védekeznie, anarchikus, forradalmi bélyeget kellett ártatlanul heves vitairattal magától elhárítania,¹ és ugyanakkor a kolozsvári kollegiumot újjáteremteni, számára újabb alapítványt kieszközölni Barcsay Ákos fejedelemtől.² Mindez a magyar tudós fenkölt gondolkodását, merész conceptióját kellően bizonyítja. A «gondolkodom, tehát vagyok» bölcselemi axioma hívője, hirdetője: gondolkodásra akarta bírni e nemzetet, hogy magasabb, igazi létezését megteremtse. E tekintetben kiváló pædagogiai beccsel bírnak parainetikus művei. Ilyen legfőképen az *Iskolák fő-fő szükségéről* szóló nagyszabásu beszéde, melyet Kolozsvárt tartott. El kell olvasni e beszédet, ha érezni akarjuk e lángszellem lángját, hevét. Az a gúny, melylyel az egyházi férfiak üres fejü pöffeszkedésével, tudatlan maródiságával és a tudományt csekélylő elbizakodottságával szemben csattogtatja ostorát, elevenre találhatott. Hirdeti a theologus uraknak, kik a tanítót örökös gyámság alatt tartják, hogy a philologia a theologia egyik szárnya, mely ha hiányzik: az isten mélységeit kutató

¹ E vitairatról is igen érdekes újabb adatnak jött nyomára Gyalui Farkas f. i. értekezésében.

² Az u. n. *cameraticum alapítvány*, melyre vonatkozó fölterjesztését is közli Gyalui i. m. 130. l.

tudomány erőtllenül vergődik. A philológiát pedig a realis ismeretekkel kapcsolá egybe. Az ékesszóló embertől mindennemű tudást: még matematikai és fizikai tudást is megkövetel. E gondolat előfordul minden oly művében, mely a nevelésre vonatkozik. E gondolatot a renaissance is hangoztatta, mint Guarinus Baptista: *de studio docendi et discendi* cz. értekezésében is olvassuk, melyet az öreg, a nagy Guarinus a maga elvei hű tolmácsolásának jelentett ki és a mely költői alakban szólal meg Janus Pannoniusnak Guarinusra írt dicskölteményében is. De a renaissance a stil bája által megigéztetvén: ismét elhanyagolta a realis ismereteket. Descartes hű tanítványa ismét egész határozottsággal hangoztatja. Nem egy előszó keretébe illik Apáczeit mint pädagogust abban a formában jellemezni, melyet Heinrich helyesen jelölt meg, mint valóban tudományos formát: t. i. kora nagy gondolkodóival és nevelési fel-fogásával párhuzamba állítva.

Elég lesz egy pár szóval jelezni: miféle munkákat és minő formában közlünk.

1. *A Magyar Encyclopaedia előszava*, győri kiadás (1803.) szerint, a szöveg némi módosításával, a mai helyesírás szerint.

2. *A Magyar Logikáckához csatolt Tanács*, melyet Joachim Fortius ad Apáczei János által egy tanulásába elcsüggedt ifjunak. (Lenyomva Horváth Cyrill: Apáczei Cseri János bölcsészeti dolgozatai. Pest 1867. 52—63. l.)

3. *Az encyclopaedia tizedikrészéből XXIX—XXXII. fejezetek*, az 1653-iki uttrechti kiadás szerint. Mindkettőt az eredeti helyesírás megtartásával.

4. *De studio sapiëntiae* cz. beszéde, melyet 1653 novemberében Gyulafehérvárt tartott. Az encyclopædia uttrechti kiadásához csatolva jelent meg 1655-ben.

5. *Az iskolák igen nagy szükségéről és azon okokról, melyek miatt azok a magyaroknál elpusztult állapotban vannak.* A kolozsvári Apáczai-Albumból, melybe saját kezével írta be e beszédet, fordítám és a kolozsvári ev. ref. collegium 1875/6-iki Értesítőjében kiadtam. A latin szöveget hű másolatban kiadta az Erdélyi Múzeum Egylet. 1894. kiadványában *Felméri Lajos*.

6. *Az Academia felállításának módja és formája* iránt Barcsay Ákos fejedelemhez beadott terve, Szabó Károly kiadásában Pesten 1872. az Akademia I. osztályának értekezései közt III. k. 2. sz., kijavítva a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár kézírata alapján Gyalui Farkas után, ki az Erdélyi Múzeum 1892. évf. I—IV. füzetében közli 135—137.

És most közrebocsátjuk e kötetet azon reményben, hogy longus post nos sequitur ordo. Nevelés- és iskolaügyünk alapvető munkáit összegyűjtve, újabb adattal fogjuk bebizonyítani, hogy nemzetünk benne volt az európai műveltség nagy áramlatában, bírt lélekkel annak fölfogására, és jó szándékán semmi sem múlt, sőt nemesvetélkedéssel buzgólkodik, hogy a kor színvonalán az elsők sorába küzdje föl magát. De másfelől ép ama nagy átalakulás előtt, melyet a tanügy gyökeres reformja idéz elő: a múlt tanulságainak megbecsülésére és hagyományainak tiszteletére felette nagy szükségünk lesz.

Budapest, 1897 febr. 19.

Hegedüs István.

I.

A MAGYAR ENCYCLOPÆDIA ELŐSZAVA.

APÁCZAI CSERI JÁNOS A BÖLCSESEGSZERETŐ OLVASÓNAK
BOLDOGSÁGOT KIVÁN.

Hogy emez új munkámra nézve igaz ítéletet tehess, kegyes olvasó, szükségesnek tartám, hogy elődbe adjam, mi szolgáltatott légyen nekem erre alkalmatosságot és hogy ugyan e munkámnak minémüségéről és hasznavételéről is röviden szóljak.

A mi az elsőt illeti, már ennek előtte tíz esztendővel, midőn Kolozsvárt ama tudós és nagyhirű tanítónak, Porcsalmi András úrnak vezérlését szorgalmasan követvén, a széptudományoknak tanulásában foglalatostkodtam, gyakorta történt, hogy ez a mély tudományú, jeles férfi, a tudományoknak és mesterségeknek becsét bő beszéddel magasztalá és engem házában nyájas társalkodásra méltóztatván, az ő mélységes tanúltságának kincseit, t. i. a maga szerzette jegyzőkönyvét mutogatá, a melyben többnyire minden tudomány foglaltatott és engem e példájának követésére szívreható szavaival ösztönze. Én azért e példás szorgalmatosságot követvén, az ő írásaiból sokat kiírtam a végre, hogy hasznomra fordítsam. Nem sok idő múltván az isteni rendelés úgy hozta magával, hogy Kolozsvártól búcsút revén,

Gyula-Fehérvárra költöztem, holott minek utánna a tudomány tengerében két ízben hajótörést szenvedtem, végezetre ama tudománnyal jeleskedő Bisterfeldi Henrik Jánosnak tanítványai közé számláltatván, oly tanítóra találtam az ő érdemes személyében, kiben szinte úgy lángolt a tudományok szeretete, mint az első oktatómban. Ez a nagy tudós mind a tanulóhelyen, mind otthon arra igyekezett, hogy mindnyájunkkal elhíthetné a következő szavait, a melyeket magam is tőle sokszor hallottam: tudniillik: hogy a Szt. Írás magyarázásához csak annak lehet szerencséje, a ki némileg részes minden tudománynak ismeretében. Arra pedig, hogy szert tehessünk, olykiterjedetttanúltságra nincsen könnyebb út, mint az, hogy a sokféle tudományt rövid szóba foglalva elménkbe feljegyezzük. — Sőt, hogy szavai szívre hatnának és a gyenge tanítványban erős gyökeret vernének, a tanítás közben mindnyájunk hallatára, nem áttallotta azt mondani, — a mit ugyan igazán mondhattott, — hogy ő már tizenhat esztendő korában az Alstedius tudománytárkönyvének foglalatját úgy tudta, hogy könyv nélkül el is mondhatta. — Mennyire használt légyen ez a hathatós javaslat a tanuló társaimnak, nem tudom; de én ugyan nekidühösödvén Alstediusnak, nagy tudománykönyvét megragadtam, olvastam a regulákat, a melyek kezdetitől fogva a hangmesterségig benne foglaltatnak, és maga e munkában téttem, lelkem elfáradott, rövid idő alatt szorgalmatosan kiírtam. Akkor megújult bennem Julius Caesarnak példája, kiről a történetírók azt mondják, hogy midőn Gades szigetében, Herkulesnek templomában Nagy Sándornak képét látta, nagy búba merült, szívére vévén azt, hogy még semmi emlékezetre méltó dolgot nem vitt végbe oly korban, a melyben már Sándor a világot meghódította s ugyan azért legottan tisztességes elbocsátást

kivánt a végre, hogy nagyobb alkalmatosságot kereshetne valamely örök emlékezetet érdemlő dolognak végbevételére. Oly hatalmasan indítják a becsületszerető szívet a jeles embereknek fényes példái. — Minek utánna pedig a főtiszteletű és nagytudományú Gelei István úrtól, a ki akkoron az erdélyi gyülekezetnek főpásztora és nagy jóltevőm vala, elégséges költséget kaptam a végre, hogy a Frigyes Belgiomnak leghíresebb Oskoláiban a tanulásomat nagyobb előmenetellel folytathatnám, a nagy tanítóimnak javaslásiról megemlékezvén, mindenek előtt azon voltam, hogy a tudósoknak nyomait követvén, a jelesebb tudományoknak mi voltát határozó magyarázatokat és azoknak részleteit összeirogassam. Végbe is vittem ezt a munkát és mesterségek mesterségének neveztem. Azután az istenes dolgoknak tanulására készülvén, arra fordítám igyekezetemet, hogy jobban megtanuljam a zsidó nyelvet, a melynek tanulásához a nagytudományú Arkosi Benedek úrnak javaslata szerint már azelőtt fogtam volt, de sokra nem mehettem, mint hogy abban az időben — oh idő, mostoha idő! — senki sem volt a Gyula-Fehérvári tudós gyülekezetben, a ki ezt a szent nyelvet vagy maga tanulta, vagy tanítás által másokkal közölte volna. Ezt a nyelvet azért nem csak immel-ámmal, hanem nagy szorgalmatossággal tanulgatván, észrevevém, hogy abban tökéletességre hiában igyekszem, a káldéai, szíriai, rabbinusi, tálmudi és arábiai nyelvnek segítségével. E miatt engem ezeknek megtanulására is elragada kívánságom. A közben többféle nyelven írott, különféle könyvekre akadván és azokat nagy csudálkozással olvasgatván, világosan kezdém látni, mi légyen az oka, hogy minket más nemzetek a tanultság dolgában annyira fölülmúlnak. Tudniillik, sokkal rövidebb és könnyebb útjuk van a tudományhoz, mivel azt az

anyjok tejevel szopott nyelven hallják, olvassák, közlik. Menynyire részesülnek e szerencsében a francziák, angolok, belgák és más napnyugati művelt nemzetek? Mily közel járnak a hajdani napkeleti tudós népekhez. Alatta, vagy felette valók légyenek-e a tudomány dolgában az égnek akár mely része alatt lakó embereknél? Ezek oly kérdések, a melyekre való feleletet azokra bizom, kik az említett nemzeteknek tulajdon nyelvökön íratott könyveiket, nem csak a leveleket ide s tova forgatván, hanem illő renddel, kezdettől fogva végig figyelmesen olvasgatják. De mi szükség annak bizonyítása végett szót szaporítani, a mi maga magát megbizonyítja? Nem de, ha az említett nemzeteknek számos tudósát tekintjük, arczpirúlva meg kell vallanunk, hogy velők nem versenyezhetünk. — A minek ugyan, ha nem csalódom, egyedül az az oka, hogy feles könyvekkel bővölködnek, melyekben a maguk nyelvökön minden féle tudomány meg van. Mert valamint az kétség kívül igaz, hogy az oly szerencsétlen nép, mely a tudományokhoz csak idegen nyelven jut, vagy későn, vagy soha sem emelkedik a tudomány tökéletességére, úgy ellenben bizonyos az is, hogy sokkal könnyebb azoknak tudósokká lenni, a kik a tudományoknak megtanulása végett idegen nyelvnek tanúlgatására nem szorúlnak. De mi haszna, ha távolról csak henyélve nézem a kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotát? Orvos és orvosság kell a nyavalyának. — Ha egyszer s mind öt, vagy hat háznak födelén kicsap a tűz, futkosnak az emberek: a lángon által sietvén, azon vannak, hogy valamit, avagy valakit a veszedelemből kimentsenek: némelyek a házfedelekre mennek és vizet öntenek a tűzre: egyet-mást kihordanak a házból, az étel, ital, álm akkor senkinek sem jut eszébe. — Ennek a látománynak a képe éjjel, nappal mint egy sze-

meim előtt forgott és anynyira furdalta bús szívemet, hogy azért gyakran nem is alhatám, a tanulásra sem lévén kedvem, egyedül e nyugtalanító gonddal vesződtem: valjon miképen lehetne segíteni a kedves hazámon? Annak okáért neki dühödtem az irogatásnak és meg akarván kísértetni, menyynyire mehetnék, egyéb nyelveken megírott mindenféle tudományból valamit magyarra fordítani kezdettem; de mivel hogy engem e nyelvnek elegendő szók nélkül szűkölködő mivolta s mint egy mezeitelensége már kezdetben elijesztett, félbeszakítottam a munkámat egy ideig, míg Gazanak könyvét nem olvastam, a ki mind azt a könyvet, melyet Aristoteles a sokféle állatról írt, mind azt, a melyben Theophrastus a sokféle fának neveit foglalta, deák nyelvre fordította; kinek előbeszédében ezeket olvastam: Hozzá adom a dolgokhoz illendő neveknek feltalálását, a mely gyakorta szükséges a fordításban, és mástól ki nem telik, mint bölcs embertől, a ki a dolgok természetét jól értvén, oly neveket tud kigondolni, a melyek ugyan ujjak, de a tudósok ítélete szerint nem alább valók a régieknél. Mert eleintén úgy neveztettek el a dolgok az emberektől, a mint nekik tetszett, és szinte oly szabadságok vagyon most is, hogy a minek még neve nincs, annak nevet adhassanak; nem is lesz soha oly idő, melyben az emberek, vagy új dolgoknak feltalálásától, vagy azoknak új élnevezésétől megszűnének. De nem kell ezt az igaz ítélet nélkül szűkölködő tudatlanokra bízni, hanem a természetet vizsgáló bölcsekre, hogy a kigondolt neveknek bizonyos okuk legyen. Ha ez megvan, ámbár a dolgot másképp is nevezhették volna, elég az, hogy ő nekik tetszett ezt vagy amazt, így, vagy amúgy nevezni. — Továbbá ugyan az az író azt is utánna veti a deák nyelvről szólván, a mit a magyar nyelvről sokkal inkább mondhatni. Az ő szavai

ezek: «A könyvszerzőknek vagy tunyaságuk, vagy tudatlanságuk miatt nehéz ezeket deákra fordítani és a deák nyelvnek szűkölködő volta is megakadályozza a fordítónak igyekezetét. A deák nyelvben tudós emberek ezt hihetetlennek fogják találni, mivel hogy M. Tullius azt merte mondani, hogy a szavaknak bőségére nézve sem alább valók a deákok a görögöknél; de a tudósok, a kik nem csak deák, hanem görög könyvek olvasásával is foglalkoznak, bizonyára nem tévednek, ha Cicerónak e mondását hihetetlennek tartják. A mi engem illet, igen kívánnám, hogy ez igaz ne volna, mert most könnyebben vihetném végbe dolgomat, ha e jeles férfinak mondása az egész deák nyelvnek állapotjában. nem pedig csak néhány szóban gyökerezett volna, a melyekre nézve a deákok a görögöket felülhaladják. Most pedig, hogy milyen nagy dolog, nem csak néhány szót, a melylyel ritkábban élnek a görögök, hanem a közönségesen bevett szókat is deákra fordítani, csak ebből is eléggé meglátszik. Hozzá fogok azért is a dologhoz, — úgy mond Gaza — és egy elsőben ugyan tőlem kitelhető szorgalmatossággal élvén, kikeresem a fáknak neveit, a melyek már megvannak a deák nyelvben; azután az új dolgokat új nevekkel különböztetem. Azonban gondom lesz arra is, hogy a görög kútból merítvén az új neveket, a deákoknak szomjúságokat megenyhítsem. Néhol görög szókkal is fogok élni, vagy azért, hogy a deákok azokat már sajátjaik gyanánt bevették, vagy azért, hogy nehéz, illő deák szavat kigondolni. — Ezek Gazanak szavai, a melyek engem kimondhatatlan nagy bizalommal, merészséggel, bátorsággal élesztettek, mert így gondolkodám: ha szabad volt, sőt hasznos is, hogy egy görög nemzetből eredett tudós ember a deák nyelvben ezt merészelte, bizonynyára nékem, született magyarnak, az anyám tejével szoptott nyelvre

nézve nem csak szabad, hanem szükséges is ugyan azt cselekednem. Annak okáért, miután magamban erősen elhatároztam, hogy ha a kegyelmes úristen még csak egy néhány esztendeig nyújtja életemet, nem fogok előbb meghalni, hogy sem a szép, és hasznos tudományokat hazám fiaival magyar nyelven közleném, egy új könyvnek készítéséhez fogék, a melyet az ő mindenre kiterjedő foglalatja miatt Pasoptronnak neveztem; ennek szerzésében pedig ily módot követék, hogy legelőbb, a legjobb könyvekből, a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat deákul kiírnám, a természethez illő rendbe szedném és így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkorig meg nem ismerkedett magyar nyelvre. Azonban, míglen e munkámnak végrehajtásában foglalatostkodtam, mikor ingyen sem vélném, a főtiszteletű, széles tudományú és nagyhirű Tsulai György úrnak az egész erdélyi igaz vallású keresztyén gyülekezet főpásztorának kegyessége és adakozása reám kiterjedett, a ki elegendő útiköltséget küldvén, engem hazámba visszahívott. De az őszi alkalmatlan idő s több egyéb nagy akadályok engem arra kényszerítettek, hogy a telet akaratom ellen is, külföldön töltsém. Minthogy pedig kétségkívül elhitettem magammal, hogy késedelmem miatt nagy jóltevőm neheztelni fog és attól tartottam, nehogy valamely ellenségem az ő haragját ellenem fölgerjessze, szüntelen ez a gond furdalta szíveimet, hogy mit gondoljak ki, a mivel késésemet szépiténém, s nagytudományú méczénásomnak hozzám való különös jóakarátát épen megtartanám, és a gúnyolásra és nevetésre hajlandó fondorkodóknak szájukat meglakatoelnám. A közben az juta eszembe, hogy mind ezeket semmi egyéb móddal könnyebben meg nem nyerhetem, mint sem azzal, ha külföldön, egy általam készített könyvecskét nyomtattatván, minden hazafival

megismertetném azt, hogy hazámon kívül az időt hasznosan töltöttem, kedves hazámat szünet nélkül szemeim előtt tartottam és tőlem kitelhetőképen kezdtem kimutatni háládatosságomat, melylyel néki tartozom. Ám de szörnyen fölháborította szívemet ez a gondolat, hogy ámbár munkámnak készítésével sok időt töltöttem, mind az által majd úgy, mint egy éretlen gyümölcsöt, meg fogják vetni a tudósok s hogy azért talán élemedett koromig kellene ennek világra bocsátását halasztanom. Így bajlódván egy ideig szívemnek epesztő fájdalomival, a mint én hiszem, nem az istennek különös rendelése nélkül történt, hogy Fortius Joakimnak ama könyvére akadtam, melybe a tudományok tanulásának módját foglalta. Olvasám és megigéztetvén a munkájából kitetsző felséges elméjétől és jeles tudományától, elvégezém magamban, hogy az ő vezérlését fogom követni, elhitetvén magammal, hogy a tőle mutatott ösvényen könnyű lesz az igaz tanúltságnak bérczére felerölködnöm. Ehol pedig eszembe ötlik emez írónak teljes igyekezete, a melylyel arra czélzott, hogy az utánna élendőket oly dolgokra serkentgetné, mely a szokatlanokra nézve igen unalmas, t. i. a szünetlen való írogatásra, s a mi több, nyilván látom, hogy ő az íróknak siettetett közrebocsátását hasznosnak tartotta. Az ő szavai ezek: — «Meg nem vetem azoknak szokásokat, a kik egy ideig duggatják szüleményeiket, hogy idővel jól érett gyümölcs gyanánt kiadatván, nagyobbra becsültessenek; de a hosszús halogatást jóvá nem hagyhatom: mert meg nem foghatom, micsoda babona ígézheti meg az író anynyira, hogy kilencz esztendeig titokban tartsa a munkáját és kérettesse magát, hogy már valahára kibocsássa. A buzgó szív nem szenved a halasztást. Késedelmeskedjenek bár a nyúltszívű és csüggő nyakkal ballagó emberek, a kiknek elég, ha valamics-

két tudnak, ha az életöknek vége előtt egy némi dicséretre méltó írást világra bocsássanak; de valjon az olyan hadvezér, a ki arra vágyódik, hogy a neve eltörülhetetlen jegyekkel fölíratassék a dicsőség templomában, időről időre halasztja-e az ő vitézi cselekedeteinek végbevételét? nem inkább arra törekszik-é, hogy rövid idő alatt az egész világot meghódítsa? Ehez járul az, hogy némely író sietséggel kellemesebb, helyesebb és méltóbb munkát készít, mint mások hosszú ideig tartó írogatással. Tudom, hogy sokan e felől más nézetten vannak. Kövesse ki-ki azt, a mit jobbnak tart, de te, a ki főpolczra vágyódsz, üzd el magadtól a késedelmet. Többnyire mindnyájan a mi tetszöt találnak Cicerónak, Fabiusnak és egyéb régieknek írásaiban, azt már megszeghetetlen törvénynek tartják. Az ilyenek igaz ítélet nélkül szükölködnek, és ingyen sem tudják, hogy ők is emberek, mint amazok. Horacius parancsolja, hogy késni kell az írárok kiadásával. Ez már szent parancsolat. Ha valamely gyorsan készített munkát akarsz világra bocsátani, mindnyájan azon regét fogják dúdolni, és azt kívánni, hogy a kiadást a kilenczedik esztendőre halasztad. » Ezek Fortiusnak szavai. A melyeket olvasván, eltökéltem magamban, hogy a könyvemet késedelem nélkül kinyomattassam, főként azért, mivel hogy a dolgot jól megfontolván, nyilván láttam, hogy ezzel jó példát fogok mutatni az utánnam következőknek, ellenben pedig hálátlan volnék jóakaróimhoz, barátaimhoz és hazámhoz és kemény számadástól kellene tartanom, ha az istentől vett akár mi kicsiny tehetséggel nem élvén, az alkalmatosságot elmulasztanám és üres időmet nemzetemnek haszná nélkül eltölteném. E fontos okok által meggyőztetvén, a számomra küldött útiköltségnek egy részét, — ámbár az nekem egyébre is kellett volna, — mint hogy más

módom nem volt, a nyomdásznak adám és így idő előtt ugyan, de mind az által az istennek segítségével bizván, kezdém a munkámat nyomtattatni. Ezekből már eléggé észreveheted kegyes olvasó, mi szolgáltatott nekem alkalmat e könyvnek kinyomatására.

Most már, hogy ugyan e könyvemnek minémüségét lássad, ámbár ezt a könyv maga is kinyilatkoztatja, a szándékomat elődbe terjesztem. Fő indító okom ez vala: hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szürkölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképen segítenék és oly könyvet adnék a magyar ifjúság kezébe, melyben az anyanyelvén többnyire minden szép és hasznos tudományt olvashat. A hijában való vetélkedéseket egyáltalában elkerültem. Oly dolgokat, melyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiirtam, illő rendbe szedtem s a szabad igazságnak zászlója alatt közlöttem a hazám fiaival, szüntelenül szemeim előtt tartván Senecának ama szavait a XLV. levelében: «Panaszkodol, hogy nincsenek elég könyveid. Ha kevés is, csak jó legyen, elég. — Sokféle könyv gyönyörűséget, egy bizonyosnak olvasása előmenetelt szerez. A ki az elméjében föltett célját el akarja érni, egy utat kövessen s abból majd ide, majd amoda ki ne térjen. Ez nem menés, hanem lézengés. Ha az én csekély munkáimat is olvasod, emlékezzél meg, hogy azok közül vagyok, a kik ugyan ingyen sem gondolják, hogy az igazat föltalálták volna, de azt mind azon által keresik és pedig megátalkodottan. Senkinek rabja nem vagyok, senkihez nem ragaszkodom. Sokat tulajdonítok a bölcs férfiak ítéletének, de valamicskét a magaménak is, mert kevesebb az, a mit ők föltaláltak, mint az, a minek föltalálását mi reánk bízták. Talán többre mentek volna a szükséges dolgokban, ha a szükségtelenekben nem fáradoztak volna. Nem elmét élesítő valóság, ha-

nem szójáték az, a mivel sok időt töltenek el követőik. Kétséges szókkal élven, csomót kötünk, a melynek föloldását okosságnak tartjuk. Valjon reá érünk-e az ily hiába való csevegésre? Tudunk-e azért már jól élni és halni? Valjon nem jobb volna teljes igyekezetünkkel azon lennünk, hogy ha megcsalnak is bennünket, a dolgokra nézve meg ne csalatkozzunk? Mi végre adod előmbe a hasonló szóknak különbségét, melyeken a vetélkedésen kívül senki meg nem akad? A dolgok csalnak; azokat különböztessd. Ugyan azt mondhatni a patvaros beszédekről; mert mi egyéb nevet érdemelnek a fortélyos kötések, melyeket nem tudni, nem kár, tudni is haszontalan.» Vajha ezt a hasznos tanácsot mindenkor szem előtt tartanák a mostani tudósaink! Ha kevesebb volna a koczódás, boldog isten, mire mehetnénk a tudományban! — «Mi vehetne engem reá, úgy mond Seneca — hogy az időt ama számos könyvnek olvasására vesztegessenem, a melyek a te ítéleted szerint is magokban csalfa dolgokat foglalnak? Lám, az egész életünk csalárd; ezt igazítsd meg, ha oly éles az eszed. Szükségesnek tartatik, a mi szükségtelen s ha nem szükségtelen is, semmi haszna nincsen a végre, hogy szerencsés és boldog lehessenek; mert nem mind jó, a mi szükséges: mint hogy a szükséges dolgok közül némelyek igen alávalók. Miért vesződöl hiábavalósággal? miért nem fordítod inkább gondodat annak megmutatására, hogy a drága idő többnyire szükségtelen dolgoknak vadászására vesztegettetik s hogy sokan míg lenn az életre szolgáló eszközöket keresik, az életből kifogynak. Ha serényen futnánk is, sebességével megelőzne minket az életünk; most pedig, mivel hogy késünk, úgy röpül el mellettünk, mint ha nem is élénk; az utolsó napon végződik, minden nap fogyogál. De más időre halasztom ezt a vetélkedő tudóskák-

kal való pörlekedést, kik a követendőt elmulasztván és az elmulasztandót követvén, magukat elméseknek tartják.» — Ezek Senecának arany szavai, melyeket ha talán be nem teljesítettem, legalább nagy gondom volt arra, hogy az írásomat ezekhez alkalmaztassam. Most már, hogy végbe vigyem azt is, a mire engem a lelkiismeretem kötelez, röviden elmondom azt is, kiktől és miket kölcsönöztem légyen. Ezt pedig azért is cselekszem, hogy mint egy kézen fogva vezessem a tanítványokat ama dolgoknak világosabb ismeretére, a melyeket e könyvecskébe foglaltam; de főként azért, hogy elkerüljem ama kemény vádat, melylyel a nagy Plinius megpirította a másoktól vett tollal ékeskedő könyvszerzőket, a kiket a T. Vespasianushoz írott előbeszédében imígyen korpáz: «Én azért az előttem élt íróknak kedvezek, sőt a jövődőknek is, a kik kétség kívül úgy fognak a mi írásainkkal bánni, a mint mi bánunk az előttünk élteknek írásaival. Észre veheted azt abból, hogy azoknak nevei alatt emlitem a dolgokat, a kiknek könyveiből azokat kiszedegettem. Mert az én ítéletem szerint, nemes erkölcsű emberhez illő azt nyilván megvallani, kinek kelljen köszönnöd előmeneteledet; ellenben pedig csak rossz emberhez férhet az, a mit az imént említett írók cselekedtek. Mert tudjad azt, a mit én, a könyvszerzőknek írásaikat egybevetvén, tapasztaltam, hogy egymástól lopván a dolgokat, szóról szóra kiírták s mind az által az egyik a másiknak nevét sem említette. Nem indultak ők Virgiliusnak jeles példája után: nem követték Cicerónak őszinteségét, a ki a köztársaságról írott könyvében magát Plató követőjének vallja, a ki azt mondja, hogy a leánya vigasztalásában, Crantort, az ember tiszteletéről írt könyvében pedig Panetiust követte. Mind az által tudod, ez a két könyv megérdemli, hogy ne csak olvassad, hanem

hogy eltörülhetetlen jegyekkel elmédben följegyezzed. Bizonynyára nem csak jámborság nélkül, hanem ész nélkül is szükölködik, a ki orozásban kapadni akar inkább, hogy sem a kölcsönt lefizetni, holott másnak főpénzéből ered a nyeresége.» Eddig Plinius. Én is azért nyilván kivallom, hogy a könyvszerzők, a kiknek különféle dolgokat foglaló írásaiból sokat kiírtam, im ezek: A köztekintményiekben (a metaphysikában) *a*) Cartesius. Az okoskodási mesterségben *b*) Ramus, Amesius. A számvetésben *c*) Ramus, Snellius, Schonerus. A földmérésben egyedül *d*) Ramus; mivel hogy a tanításnak szép rendét megbontani nem merészlettem, attól megválva, hogy az ő jegyzéseiből nem kis munkával kikerestem a kettévágásokat (dichotomias) *e*) melyek nélkül a hannoviai kiadás szükölködik; a mi ugyan csuda volt előttem, mint hogy más kiadása nem vala kezemben, hogy oly rendtartó író a rendről annyira megfeledezett; de annak utána végére mentem, hogy ez nem a szerzőnek, hanem a kiadónak a vétke. A közönséges természetvizsgálásban *f*) Cartesius, Regius. Az égforgási tudományban *g*) Copernicus, Cartesius, Regius, Phocylides, Alstedius, Scribonius. A földleírásban *h*) vízleírásban *i*) éneklési mesterségben *k*) Alstedius. Az égi látományokban *l*) Cartesius, Regius, Scribonius. Az ember ismertetésben *m*) Scribonius, Regius. Az élő állatok leírásában *n*) Regius, Scribonius. Az orvosi tudományban *o*) egyedül Regius. A bányászati tudományban *p*) Scribonius, Regius, Alstedius. A fűvészi tudományban *q*) Scribonius, Regius. A termelési mesterségben *r*) Alstedius, Amesius, Metius. Az *s*) erkölcsi, *t*) gazdasági, polgárigazgatási, *v*) törvényi és *x*) istenes tudományban Fennerus, Amesius, Althusius sat. A *y*) közönséges nyelvészetben Ramus; a *z*) és a különlegesben is, úgy mint a görögben és deákban ugyan az. A zsidó nyelvben és különböző

aa) szóejtésiben Martinius. Az arábiai nyelvben Erpe-
nius. A közönséges és a deák bb) ékesszólásban Tala-
cus: a különösen pedig, úgy mint a görögben, zsidó-
ban, arabban különfélék.

Azt fogod talán mondani kegyes olvasó, hogy ez
kevés?! Nem tagadom; de ez a kevés is elég vala ne-
kem a végre, hogy a tudományokat rövid írásba foglal-
nálam. Én azért a sok tapasztalású Heurniusnak szavai-
val élvén, másodszor is nyilván megvallom, hogy eze-
ket követtem, ezeknek sokkal tartozom, mert az írá-
saikból sokat kiírtam. Nem is tartok attól, hogy netalán
ezt a kölcsönzést nékem valaki vétékül tulajdonítsa,
mint hogy Flavius Albiniusnak mondásaként ez az ol-
vasásnak gyümölcse, hogy a mi jót másoknak írásaiban
találsz, azt kövessed és a mit csudálsz, azt illő alkalmat-
tazással magadévá tegyed. Lám Afranius is, ama
jeles poeta, a midőn azzal vádoltatott, hogy sokat köl-
csönzött Menandernek munkáiból, imígyen válaszolt:
Megvallom, nem kevés az, a mit nem csak Menander-
nek, hanem másoknak írásaiból is kiírtam, és hasz-
nomra fordítottam, sőt a deák íróknak jeles mondásaik-
kal is éltem, melyek az én ítéletem szerint jobbíthatat-
lanok. Ama nagy Virgilius nem félt e szemrehányástól,
hogy Homérusnak számos verseivel élt becses munkái-
ban, hogy ugyan e jeles poetát a lelkiindulatoknak
festésében is követte, hogy a könyveit Theocritusnak és
Hesiodusnak válogatott verseivel ékesítette. Cicerónak
sem vált szégyenére, hogy Platónak és Demosthenesnek
forrásaiból sokat meritett. — Clearchus azt mondja,
hogy ő azt a zsidót ismerte, a kitől tudományát vette
Aristoteles. A legnevezetesebb orvosok, úgy mint Aetius,
Oribasius, Paulus Aegineta, Alexander Trallianus, Ac-
tuarius, nagy részt úgy egyeznek az írásaikban, hogy
még a szókra nézve sem különböznek. S valjon pirúlt-é

azért az arcuk? Kigúnyoltattak-é, mint a rossz színészek a nézőhelyeken? De én erre is kész vagyok. Nem bánom; csúfoljanak engem a rágalmazók, elég nekem, ha valami haszon áradand írásaimból az emberi nemzetre. Ha dicsőségre akartam volna szert tenni, a beszédnek cifraságival egyebeket felül haladó munka is kitelt volna tőlem; de mivel hogy csak a végre írtam, hogy az írásaim magamnak s a tanítványaimnak szolgáljanak, szükségtelennek tartom a piperézetést. Azt veted talán szememre, hogy másoknál is azon dolgok s ugyan azon szókkal találtak? És aztán? Azt kívánod-é, hogy a könyvszerzők, a kik azon dolgokról írnak, a szókra nézve különbözzenek? Hát a ki a csónakról ír, ne nevezze azt csónaknak? Nem de, egy az igazság, akár micsoda ruhába öltöztessék? — Hát te, a nagy tudományok miatt az egész világon elhíresedett férfiakat is szidalmaznád, a milyenek Avicenna, Paulus, Aetius, Oribasius, sat., mint hogy többnyire mindent, a mit írtak Galénusnak és más régi íróknak könyveiben olvashatni? Bizonyára ezek a nagy tudós emberek más-képen is írhattak volna, de az ő vágyódásuk arra czélzott, hogy másoknak használjanak, nem pedig arra, hogy magukat dicsértessék. Már pedig, ha többnyire mindnyájan, a kiket az orvosok mesterök gyanánt tisztelnek, Galénus írásiból úgy meritettek, mint egy bőséges forrásból, oly anynyira, hogy alig van valami nevezetes dolog, a melyet ne tőle kölcsönöztek volna: valjon miért ne volna szabad nekem is azon forrásból meritett tudománnyal az olvasónak szomjúságát enyhíteni? — Elárulod a tudatlanságot, te jámbor! midőn azt állítod, hogy a mit olvassz valamely szerzőnek írásaiban, az mind sajátja, maga, kétségkívül Galénusnak, vagy Hyppocratesnek hagyománya. A mely rossz ítéletedből megtetszik, hogy te ezen híres orvosoknak

írásaikba bele sem tekintettél, s épen azért nem tudod, micsoda kútfőből erednek a patakocskák. — Valjon — úgy mond tovább, ugyan ez író — rút dolognak tartod-e a jóban való követést s a kölcsön vett tudománnyal való élést, kiváltképen, ha valaki szebb renddel és móddal közli az emberekkel? Így kezdettem én e munkámba — t. i.: Hy(i)ppokratesnek magyarázatiban — kiterített vitorlakkal a mély tengernek ereszkedni, azt remélvén, hogy engem a jóknak pártfogása oltalmazni fog az irigyeknek megtámadásai ellen. Azonban a tanulóknak javára törekedvén, készebb vagyok arra, hogy a rágalmazók mocskolódásait elszenvedjem, mint sem, hogy a tanítványaimat ama haszontól megfosszam, melyben őket a jó isten ne talán az én munkám által részesíteni fogja. Ne fintorgassák hiában az orrukat a Zoilusok: tegyenek próbát, irjanak jobb könyvet. Senki előtt nincsen elzárva az út a dicsőséghez. — Te azért, kegyes olvasó, nem kétlem, velem együtt ezt fogod mondani:

Oly íróra ne fend fogadat, ki haszonra tekint csak:

Vagy magad írj jobbat Zoile, vagy ne morogj.

Ezeket oly bővön adám elődbe, kegyes olvasó, azt akarván veled megismertetni, hogy a legnevezetesebb és a maguk nemében legtanultabb férfiak nem szégyeltek a másoktól való kölcsönvevést; a kiknek jeles példájok nékem paizs gyanánt fog szolgálni a Mómusok ellen, a kik engem gyalázni fognak azért, hogy csak másoktól vett tollal ékeskedem. Nem könnyen véti el az utat, a ki jó kalauzoknak vezérlése után indul; és az óriás vállain ülő gyermek többet lát az óriásnál. Hitesse el azért magával az olvasó, a ki e könyvbe tekinteni méltóztatik, hogy minden, a mi benne található, nagy tudománnyal jeleskedő íróknak hiteles bizonyosságaikra építettett.

Most már nincs egyéb hátra, mint hogy könyvem használatáról szóljak. Itt azért röviden elmondom a rendjét és módját, a melyhez szabnám tanításomat, ha valaha tanítványaim volnának. Mindenek előtt azon volnék, hogy a tudatlan ifjak magyarul olvassák és tanulják meg a múlt dolgokat, melyek a Szent Írásban, és egyéb világi könyvekben följegyezettek, azután kérdezgetések által megvizsgáznám őket és megtanítanám arra, hogy ezeknek mi hasznát vehetik az életben. Így gyakorolván őket egy ideig, ha észre venném, hogy meglehetősen előre haladtak a tanulásban, ezt a magyar tudománytár könyvet adnám kezeikbe, és velök olvasgatnám, nem ugyan azon rend szerint, a melyet írásomban követtem, hanem azt tanácsolnám, hogy először ennek valamely könnyebb részét tanulják, pld. a földleírást, szemeik előtt egy földgömbbel vagy földabrosszal. Ezt a tudományt elméjükbe vésném ily kérdésekkel: Hány részre oszlik a föld? Melyek a napkeletre, vagy nyugatra, északra, vagy délre hajló országok? Hány a tartomány? Melyek ezekben a legvirágzóbb országok? Melyek a nevezetesebb tengerek, források, folyóvizek, tavak? Melyek az említésre méltó hegyek, barlangok? sat. Azután megismertétném velök a természeti dolgokat, a milyenek az élő állatok, a fűvek, a bányászatok. Továbbá az ember magaviseletét, gazdaságot, városi igazgatást illető dolgokban oktatnám őket és azt kívánnám, hogy e kérdésekre felelje nek: Mi a lelki-jóság? Melyek ennek a köz és különös tulajdonságai? sat. Mi a szülőknak, gyermekeknek, cselédeknek tiszte? Mivel tartoznak az előljárók a népnek s viszont a nép az előljáróknak? sat. Végül őket a számvetés, földmérés, természetvizsgálás és minden más még hátra lévő tudományra tanítanám. De mind ezekre nézve attól tartván, nehogy az emlékező tehetségöket igen megter-

heljem és az eszöknek élit eltompítsák, csak azt kívánám, hogy a földolgokat tudják csak könyv nélkül. Minek utánna pedig látnám, hogy a tanítványaim már ezekkel némileg megismerkedtek, jól tudván, mily sok kell ahoz, hogy ne csak tudóskák, hanem valóban tudósok legyenek, reá venném őket oly idegen nyelveknek megtanulására, melyek által, mint csatornákon rájok szivárognának a tudományok. Első volna a görög nyelv, a mely fontos okoknál fogva, a többiek felett érdemli, hogy megtanúltassék. Ennek okáért nagy gondom volna arra, hogy tanítványaim görögül olvasni és írni tudjanak, s a gyökszavakat megértsék; azután a fő és mellék neveket és igéket végváltozataival és a beszédbe való öszszeszerkesztésöket velök megtanúltatnám, de ebben őket sokáig nem fárasztanám, hanem inkább némely Új Testamentombeli csinosabban írott darabokat adnék elikbe, a melyekben vagy történetek, vagy a hit dolgai foglaltatnak, a milyen a Szt. Lukács Evangyelioma, az Apostolok cselekedetei, Sz. Pálnak a rómaiakhoz és az efeziusokhoz küldetett levelei. Ezeket a tanítványokkal leíratatnám és pedig oly renddel, móddal: Az Evangyeliomon kezdeném, megparancsolnám, hogy abból hat, vagy hét verset kiírjanak, én ezeket előttük hangosan és értelmesen elolvasnám s magyarra fordítanám, azután egy, vagy két óra múltán ugyan ezen verseket velök magyarra s egy kis idő múlva a görög írást szemek elöl elrejtván, ismét görögre fordítatnám. Így folytatnám a gyakorlást, míg végét nem érném az említett daraboknak. Mert a ki ért is valamit, ha magyarázni nem tudja, nem igen különbözik a néma képtől, ész nélkül szólani pedig némely madarak is tudnak. Azután hogy e nyelvben nagyobb tökéletességre tehesse nek szert a tanítványim, rajta volnék, hogy Hesiodusnak, Homerusnak, Demosthenesnek és

Isocratesnek munkáival megismerkedjenek. Olvasatnám velök a válogatott darabokat is, a melyeket Grotius a régi görögöknek vigjátékaiból és drámaikból ki-szedett. Végül a görög nyelvnek mélyebb titkaiba be-vezetném őket s azt kívánnám, hogy előmenetelük megmutatása végett leveleket, verseket, ékesszólást ír-janak. Ha ez megvan, átvezetném őket a deák nyelvre és először Sulpitius Severus történelmét, aztán Cicero-nak leveleit, vagy az ember tisztéről írott jeles könyvét és néhány szónoklatot. Virgiliusnak, Horatiusnak és Ovidiusnak válogatott darabjait azonképen olvasatnám velök és tanúltatnám. De mind ezekben az volna a fő-gondom, hogy a nyelvekkel együtt a nyelvben foglalt tudományt is tanulják és alkalmat adatnék reá, némely írónak hibás véleményét megczáfolni. A görög és deák nyelv tanulásán átment tanítványaim ugyan azon mód szerint megtanítanám a zsidó nyelvre. Elsőben Móses-nek, vagy Samuelnek könyvét adnám elikbe, azután Esaiás jövendöléseit; továbbá a Zsoltárokat, ezek után a Példabeszédeket; utóljára pedig Jobnak könyvét. Ezen kívül velök a Rabbinusoknak leveleit és poetai munkáit is olvasatnám. De még sem ereszteném el őket a zsidó oskolából addig, míg a chaldæai, syriai, talmudi nyelvben valamitskét nem tudnak s az arabiai nyelvből is; mivel hogy Mahumednek Alkoránja és Tamerlanes történetei a legjelesebb könyvek; rajta volnék, hogy ezeket olvassák és értsék. Így már e négy nyelvet tud-ván, bátran búcsút vehetnek az iskolától; mert a mi jó van más nyelvekben, ezekből eredett, mint a csermely a bő forrásból. De az elbocsátás előtt még azt is kijelen-teném nekik, a mondottakon kívül miféle könyveket és mi módon kelljen olvasniok. A görögök közül az én ítéletem szerint kiváltképen megérdemlik, hogy az ő becses könyveiket olvassák ezek: Origenes, Chryso-

stomus, Basilius, Eusebius, Josephus, Plato, Aristoteles, Plotinus, Theophrastus, Plutarchus, Herodotus, Thucydides, sat. A deákok közül: Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Cicero, Plinius, Phædrus, Terrentius sat. A zsidók közül: Abenezra, Rabbi Meir, mind a két Talmud. Az arabiaiak közül: Avicenna R. Mozes, Averroes, Algazel, Scharestanius sat. A ki pedig ezekre szert nem tehet, valamely tudósnak útását követvén, egyebeket is olvashat. Így ajánlván a jó könyveket, őket a hasznos olvasásra is tanítanám és azt ajánlanám: hogy egy könyvet készítsenek legalább anynyi árkus tiszta papírból, a mennyire ez a Tudománytár van írva és az ebben foglalt dolgokat a levelek számai szerint jegyezzék fel ilyképen: I. lev. a tudományok kezdetéről. II. Az isten létének megbizonyítása sat. Így jegyeztessék föl a többi is, minden jegyzés után közbe-közbe anynyi helyet hagyván, a mennyi elegendőnek látszik a végre, hogy mindenik jegyzés után elérjen a többi, a mit úgy, mint akár melyik jegyzéshez tartozót, méltó kiírni más jó könyvekből. Ezt a módot kövessék a többi könyvek olvasásában is; p. o. Ha Mózes könyvét olvassák, az I. könyvnek egész első részét ily czim alá foglalják: A Teremtésről. Ez alatt pedig írják a fődolgozat és mondásokat, feljegyezvén azt is, hányadik versben van. Azon képen a II-ik részt olvasván, a benne foglaltatott fődolgozat e czim alá írják: A házasságról sat. Szinte úgy, ha Plató könyvében azt olvasnám, hogy a persák az ő bevett szokásuk szerint, az oly gyermeknek nevelését, a ki fejedelmök leendett, olyan férfira bízták, a ki legbölcsebb, legigazabb, legerősebb, legmértékletesebb volt egész Persiában; ezt ily czim alatt jegyezném fel: A fejedelmekről. Néme-lyek, ha a könyvkaraj elég széles, arra írják a jegyzéseket p.ok. Ha Homerus Odisseájában ezt olvassák:

Zengjed el istennő a világlátott daliás hőst (Kempf.) A könyv szélire ezt írják: Eszesség. Továbbá, ha ezt olvassák:

Most oda volt Posidon a távoli Aethiopoknál (Kempf.) a könyv szélire azt írják: Szerecsenország meszsze van sat. Hasznosak az ilyen jegyzések is, de jobb az előbbi mód, a mely szerint az emlékezetre méltó dolgokat úgy feljegyezhetni, hogy a könyveket be ne piszkolják. — Végül, hogy semmit el ne mulasztasz, a mi hasznos a tanítványoknak, ezzel a szeretett Fortiusomnak beszédéből kölcsönzött ösztönzéssel élven, véget vetnék a tanításomnak:

Először, ha katus ember nem vagy, a legmagasabb polczra erőlködjél. Ne gondolj azoknak alávaló kívánságokkal, a kik azt óhajtották, hogy Ciceronak bár csak árnyéki lehessenek. Ne tartsd azt sajátodnak, hogy régi, nemes, érdemes és dicsérettel magasztaltatott nemzetből eredtél. Jól nem lakik az, a ki másnak szájával eszik. Vedd észre, hogy semmi különbség nincs azok között, a kik soha sem születtek, s a kik semmi emlékezetre méltó dolgot nem mivelvén, ez életből kimúltak. Szeresd a munkát. Kerüld a kényes életet és a léha beszédeket. Keresve keresd az alkalmat, hogy vagy magad tanulhass, vagy másokat taníthass. Fáradhatatlan légy az irogatásban. Egyedül az olvasás keveset használ, több időt kell tölteni a gyakorlással. Merem mondani: annál tudósabb léssz, mennél gyakrabban fogsz tanítani. Igazán mondatja azt egy bölcs poeta a bölcseséggel:

A gyakorlás volt atyám,
Ráemlékezés anyám.

Ha tanúlsz, jól figyelmezz a tanító szavaira; ha tanítasz, ne kövesd azok szokását, a kik magukat rászánván, úgy szólnak, mint ha lassú teknősbékák mászná-

nak ki a szájokból, és egy óra alatt csak tíz szót is alig mondanak; a kiknek czéljok nem egyéb, mint hogy a tudatlanok által tudósoknak tartassanak. Remélhetik-e az ilyenek, hogy a tanítványaikat valaha a tudomány magas bérceire felvezetendik? Nem álmos szemmel, hanem buzgalommal kell látni a dologhoz is, kiváltképen pedig a tanításhoz. A haszonra nézve, a tudományszeretőknak a tanulás ideje szinte az, a mi a szántóvető embernek az aratás, s valjon ki hagyhatja jóvá aratáskor a késedelmeskedést? Éljünk a természeti tehetségünkkel. Azokat az órákat, a melyeket mások arra vesztegetnek, hogy embertársaiknak kedvét hizelkedve keresik, mi a tudománynak szenteljük. A valóban bölcs ember az ő nagy voltát a maga tetteiben helyezi, nem pedig a tarka hírek trombitájában. Valóban nagy akar lenni inkább, hogy sem nagynak tartatni. Ha az olvasás közben az irogatás és gondolkodás fáradtságos is, ne hagyjunk alább igyekezetünkkel. Munkálkodjunk, míg az ereinkben a vér mozogni fog, holtunk után szabad a nyugvás. A magánosságot felettébb ne szeressük. Társalkodjunk a tudós emberekkel. Boldog isten! mi sokra mehetne az rövid idő alatt a tudományban, a ki a napnak minden óráját úgy tölténé, hogy — csak néha, néha egy kis ideig megpihenvén — mindenkor csak tanulna, vagy tanítana, vagy irogatna. Ha az alkalmatosság magával hozza, és kitelik tőled, tanító légy inkább, hogy sem hallgató; mert sokan vannak, a kik tanulásban foglalatoskodván, megöregednek, de azért nem alkalmatosak arra, hogy másokat szóval, vagy írással tanítanának. — Ha gondod van arra, hogy fölékesítsed a lelkedet, mely téged az oktalan állatoktól megkülönböztet, szükséges, hogy minden tudományt megtanulj, a melyek hasznukra és szépségükre nézve tanulásra méltók. Azok, a kik na-

gyobb gondot viselnek a testökre, mint a lelkükre, szép dolognak tartják, ha valaki egy bizonyos tudománynyal mindeneket felülhalad, de bizonyára sokkal szebb dolog, ha valaki mindenféle tudománynyal jeleskedik. Egy könnyű tudományt akár mi tudatlan kofa is megtanulhat, sőt azt állítom, hogy anynyi esztendő alatt, a megnyitit némely ember egy nyelvnek tanulásában tölt, azt még a szarka is megtanulná. — Ezek, úgy mond Fabius, meg nem gondolják, mi nagy ereje légyen az emberi észnek, a mely oly gyors, oly sok felé forgó, hogy azért egyedül egy dologban nem foglalatoskodhatik. E felett azt is javaslom, hogy tanulásnak okáért egy városban ne maradj sok esztendeig. Álmodás és tudatlanság lesz e mulatásodnak gyümölcse. Sem nekem s azt tartom, másnak sem vált kárára az egy főoskolából a másba való általmenetel. Ellenben nagyon, de későn bántam meg mindenkor, hogy egy városban igen sokáig mulattam. El ne csüggedj, ha eleintén kedved szerint nem folyhok dolgaid; lám, a legnagyobb dolgoknak is kicsiny az eredetök. Tulajdona az többnyire minden tudománynak, hogy kezdetben nehézséget okoznak a tanulóknak; de ezt a belőlük származó haszon könnyebbíti. El ne idegenítsen azért minket egy kis nehézség a tanulástól. Görögországnak daliái hajdan az aranygyapjút a tengeri habokkal és nagy veszedelmekkel küszködven keresték; és mivel hogy a vitézség volt a vezérök, szerencse a kísérőjük, a dicsőség kívánása hatalmas ösztönük, meg is találták s magukkal el is vitték, minek utána a tűzlehellő irtóztató bikákat meggyőzték, a sárkányt elaltatták és megölték és annak fogaiból támadott hadserget arra kényszerítették, hogy önnön magára fordítván fegyverét, magát kivégezné. Az Amazonok a jobb emlőjüket kiégették, hogy a harcolásban a kezöket meg ne akadályozza. Demokritusról

némelyek azt írják, a mit ugyan alig hihetni, hogy maga magát megvakította, csak azért, hogy a testi szem a lelki szemnek élet gyakorta megtompítja. Ezek és több eféle példák méltán ösztönözhetnek bennünket. Rajta legyünk azért mindnyájan, hogy másoknak jeles tettei által felébresztetvén, fáradhatatlan igyekezettel magasra emelkedjünk. A kényes élet, a tunyaság, a haszontalan és csak nyelves kofákhoz illő mende-mondákkal való időtöltés nem illik nagyra vágyódó emberhez.

A ki veritéktől fél, nem győz a pályafutásban.* Oh mily nagy kár, hogy eddig is fiatal korunknak virága gyümölcstelen volt, akár az a sok álom, akár a nyavalyák, akár a hívságos foglalatosságok, akár mi egyéb ok miatt történt. Elröpült a visszatérhetetlen idő a nélkül, hogy hasznunkra fordítottuk volna. — Jusson mindenkinek eszébe, mily hitvány módra töltötte legyen életét kiseded korától fogva, emlékezzék meg, mily sok napot töltött haszontalanul: boszszankodjék magára, bánja meg a kábaságát és nagy buzgósággal hozza azt helyre a mit elmulasztott. Búcsúzzék el a tunya élettől: alább ne hagyjon az igyekezetében amaz akadályok miatt, melyeket a természetnek változhatatlan rendje lábaink elé gördít; a bölcs ember ezektől meg nem ijedhet. A dicsőségre vágyakodó nemes elme nem szorúl a szerencsének kedvezésére; mert igazán szólván, a ki a nyakán aranylánczot hordoz, ki a házának falait és pítvarát a fényes tisztségekre emelkedett elődeinek képeivel ékesíti, azért nem nagy ember, hanem az valóban nagy, a ki saját javaival, úgy mint tanúltsággal, illő magaviseletével, ékesenszólásával jeleskedvén, mind

* τῆς ἀρετῆς ἰδρωτα θεοὶ προπάρουθεν ἔθνηκαν. Hesiodosnak e versét félreértve igen szabadon fordította a győri kiadás fordítója. Voltakép: Mért adják az erényt az egek veritéknek az árán.

önnön magának, mind az övéinek dicsőséget szerez. Kevesen veszik észre, mily bizonyos és tartós boldogságban részesülnek azok, a kiknek főgondjuk az, hogy soha el nem mulandó dicsőségre tehessenek szert. A szerencsének ajándéki, úgy mint a testnek ékes termete, a városok, az országok, változnak, romlanak, elenyésznek, az erőlködéssel és fáradozással keresett lelki jószág és tudomány diszei örökké maradandók. Ezeket sem fegyvertől, sem tüztől, sem latroktól, röviden semmitől sem kell féltünk. De véget vetek. Rövid életünk ideje. — Vajha ezt meggondolnád, oh virágzó és jóreménységű ifjúság! — Sebesen folynak az órák, enyésznek a holnapok, eltelnek az esztendők, és kicsiny azoknak száma. Ezen kívül az evés-ivás, a játékok, a hiába való foglalatosságok és a nyavalyák tölünk az életünk rövid idejének nagy részét elragadják; és a mi rettenetesb — a kegyetlen Lachesis kézen tartja az ollóját, melylyel mikor nem is vélnők, elmettzi életünk fonalát. Ha nagy állhatatossággal nem iparkodunk, hogy az időt hasznosan eltöltsük, dicsőség nélkül bar-mok gyanánt fogunk az életből kimúlni.

Ezeket, hogy elődbe adnám, kegyes olvasó, magamra nézve szükségesnek, reád nézve hasznosnak tartottam. A melyekből már eléggé megtetszik, hogy én azok közül, a kik a magyar ifjúságnak dolgát a tanulásban előmozdítják, legkisebb vagyok; de a szándékomra nézve, melylyel ugyan e cél elérésére törekszem, nincs, a ki rajtam kifogjon.

Élj, friss légy s ha mi jobb van nálad, rejtve ne tartsad,
Hogy ha pedig nincsen, velem együtt élj az enyémmel.*

Én azok közül valónak vallom magamat, a kik előhaladván a tudományban, írnak, és írva előhaladnak.

* Horatius Epist. I. 2, 67—68.

II.

TANÁCS,

MELYET JOACHIMUS FORTIUS ÁD APÁCZAI JÁNOS ÁLTAL
EGY TANULÁSÁBA ELCSÜGGEDT IFJÚNAK.

Tan. Noha, uram, az én felbúzdúlt és háború elmém gondolkodási engem minduntalan arra ingerlenek, hogy a mely dolgot immár sok időktől fogva szivembe elrejtve forralok, e földi embernek, míg végbe nem viszem, azt tudtára ne adjam; mindazonáltal sok a szomorú példa! melyek előmbe adják, mely ártalmas, mely veszedelmes s mely rossz előmenetű a goromba ifjakkak magok tanácsán járni: szántsándékom felől, ha nehéz nem léssen, akarok értekezni.

Fortius. Mind személyed s mind beszéded kedves igen, jó barátom, előtttem, szólj kérlek bátorsággal.

Tan. Egy szóval megmondván, az atyám engemet tanulásra szánt vala, hogy ha nem lehetnék mindezeknél jobb is, középszerű lennék bár, de azon búsulok, hogy reménységében megcsalatkozik szegény! *Fort.* Miért?

Tan. Ihon! ennyi ideig iskolában tekergésemnek egy csepp hasznát nem látom, s én bizony nem tudom, mi haszna hogy tovább időmöt vesztegetem, hiszem jobb idején magam arra fognom, a hol előmentem léssen.

Fort. De mi lehetne az? *Tan.* Ha ugyan megmondjam: az a külső állapot, melyet nekem mindenek tanácsol-

nak s javallanak. Nem is lehetünk mind papok. *Fort.* Azért kell csak tanulni, hogy az ember pap légyen? Nyomorék gondolkodás! a politiában nem kell a tudós ember? Énnekem úgy tetszik, hogy az ekklézsia sehul sem virágzhatik, ha a politia jó karba nem állatott. Ide penig tudomány kivántatik! Továbbá vajki sokat megcsalt az a külső állapot! mindennek mindent s mindjárt ígér ugyan ő, de a századiknak alig praestál valamit; s azt is oh ki nehezen s későre! A bölcsesség penig soha senkit meg nem csalt. *Tan.* Mint kellene tehát a tudományokban jó móddal előmennem? *Fort.* Kevés szóval könnyen el nem mondhatom ugyan mindazáltal igyekezem. Minekokáért három dolgokra vigyázz: Első a készület, második az út, harmadik a tudományok, melyeket tanulnod kell. *Tan.* A készület miben áll? *Fort.* Öt dolgokban. *Tan.* Az első micsoda? *Fort.* Tégy oly czélt fel, melyre soha senki nem ért. Mert szép dolog a középszerű tudós emberekkel elérkezni, de szebb még a legtudósokkal egy arányú meszsze hagyittatni, legszebb penig mindeneket felül (múl)ni haladni, és a nagy hegynek oly részében állani, a hová soha senki maga erejétől nem hághatott s talám soha sem is hág. *Tan.* Az Istenért uram! ha én azt cselekedném, bizony mondom, mind e világ zászpara méltónak kiáltana. *Fort.* Nem szükség azt karó hegyében tökeszteni, elég ha ketten tudjuk. *Tan.* Deugyan hogy mernék én a tudományban Platonál, Aristotelesnél, Cicerónál, Pliniusnál (hogy többet ne említsek) tovább igyekezni? *Fort.* Miért nem? Hiszem ők is emberek, nem istenek voltak, csak hogy a mely dolgok a tudományban való elemenetelre tartoznak, azokhoz kevesebben nyultanak. *Tan.* De csak én a középszerűekkel érkezhetném el. *Fort.* Hatalmas Isten! be félnék elméjű ember vagy! Ez ilyen indulattól vagy, hogy

e világon sok Plato, Cicero, Aristoteles nincsen. Tudd-é, mely alacsony, mely félenk, mely elvetett elme szokott kívánni középszerűvé lenni? ellenbe pedig mely dicséretes indulat az, a mely ellenség in diadalmát vévén, várokat elveszi, honnan széles e világon napfénynél ragyogóbb s tündöklőbb hire-neve futamodjék? melyet a mennyi az égen a csillag s tengerben a fűvény, anynyi ezer ember magasztal fel vég nélkül? Mondd ezt inkább Virgiliussal * ha ember vagy:

Tentanda via est, qua me quoque possim,
Tollere humo, victorque virum volitare per ora.
Primus ego in patriam mecum (modo vita supersit).
Aonio rediens deducam vertice Musas.
Primus Idumæas referam tibi Mantua palmas.

Ezt az utat kísérteni meg kell teljes erőmből;
Föl kell törnöm a porbul a hír szárnyán diadallal!
Én leszek, az első, ki hazámba (ha élek e földön)
A Múzsák csapatát levezérlém az Aoni bérzsről,
Elhozom az Idumæi borostyánt Mantua néked.

Tan. Valjon volt-e valaha valaki ilyen indulattal?
Fort. Egy cseppet sem kételkedem, hogy mindazok, kiket félszerű tudósoknak hívunk, erre nem igyekeztek, csakhogy megcsalta szegényeket dolgok kimenetele. *Tan.* Szinte a bánt pedig engemet is. *Fort.* A derekas dolgokban csak az igyekezet is dicséretes. Elég az elsőről. *Tan.* Mi a második? *Fort.* Megutálván a helyélest szeressed a munkát. Fuss mindentől, valami az embert kényessé teheti. Hálj örömesben száraz deszkán avagy kemény kövön, mint lágy párnán vagy gyenge ruhán. Non jacet in molli veneranda scientia lecto = A tudomány soha sem nyugszik puha ágynak ölében. Egyél olyan ételeket jobb szívvél, az melyek nem igen kedvesek az inynek; kerüld, valami gyönyörűséget hoz.

* Georg. III, 8—12.

Quisquis enim duros casus virtutis amore
 Vicerit, ille sibi laudemque decusque parabit.
 At qui desidiam luxumque sequetur inertem,
 Turpis inopsque simul, miserabile transiget ævum.
 Mert ki legyőzi nehéz akadályit az égi erénynek,
 Az diadalt aratand és elnyer drága borostyánt ;
 Ám de ki renyhe, buján dobzodik a kéjnek ölében,
 Az tehetetlenné válván, nyomorultan végezi éltét.

Egészségedre mindazáltal gondot viselj, mert a nélkül dolгодban el nem járhatsz. Állj inkább, mint ülj, fuss, mint menj : soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd. Az munka közt viráگزik az virtus. Nem lehet derekas dolog, úgy tetszik, az melyhez fáradság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia. Ki törekszik, elér mindent. Az tudománynak gyükere keserű, gyümölcse pedig gyönyörűség. No tehát ; ha melyedben vagyon még elevenség, ha szivedben a virtusnak csak szikrája maradt, távul, távul légyenek minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményeket, keményeket keress, tüzön, vizen, kősziklákon, havasakon járj, kelj. Scyllákat, Syrteteket, Charybdeket kergess. Valahol ez földön nehéz dolgot hallasz, ott teremj. Ez indulatodnak sarkából csak az halál vessen ki. Nincsen ez világon oly nagy dolog sehul, kit így tiedé nem tész. Menjenek dolgokra az kik e beszédet magahittnek kiáltják. Elég nékem bőségesen, ha egyedül azokért szeretni fogsz.

Si redamant aquillæ, redamant delphines amantem.
 Sas ha vizsontszeret, úgy viszonozza szerelmed a cselle.

Tan. Kő szíve volna annak, az kit e beszédek szorgalmatos tanulásra nem inditanának. Bezzeg nem hittem volna, hogy soha ennyi indulatot szerezhette halandó ember szívében. Úgyan égek belül. Mi vala a harmadik. *Fort.* Ha mihez fogsz, és egyelőször nem szolgál, kétségbe ne essél. Tudod, hogy a serény és bá-

tor szívü iffiú, mikor egy nagy magas és meredek hegyre igyekezik felhágni, mennél többször fordul arról nyakra-főre le, annál nagyobb erővel igyekezik végre arra felhágni. A nagy Alexander, seregével egy kőszikla mellé, melynek tetejében egynehány fejedelmek szorultak vala, érkeztén, követeket küldött hozzájuk, kiktől ők nevetségesen azt kérdék, ha Alexander tudna-é szárnyalni? Melyet az király nehéz neven vévén, vitézinek ilyen szóval felele: semmit a természet oly fel nem helyhetett, az hová az virtus, ha akar el nem érhet. Tíz talentumot igérvén azért annak, az ki először az kőszál tetejébe felhágná, az másodiknak kilenczet, nyolczat az harmadiknak, hetet az negyedeknek stb., kevés üdö múlva az kősziklát megvevé. Ne légyen hát felette igen nehéz, ha munkádnak foganatját mindjárást nem láthatod. Mert az miként az órának árnyékát elébb menni nem látod, hanem csak azon veszed eszedbe, hogy jóval is elébb ment: az fűben is nem hogy most nő, hanem hogy nőtt, az látszik. A medvekölykök hatholnapni korokban kezdnek járnai, két holnapnak előtte ingyen sem mozognak: így az jövendő derekas dolgok nehezen születnek, ellenbe penig a hirtelen virágzók hamar elhervadnak. *Tan.* Menjünk tovább is már, ha tetszik, mert kívánom mind az ötöt egymásután hallani. *Fort.* Az gazdagság után vágyódást vesd meg. *Tan.* Ha bizony az szegénységet tartják az tudomány legnagyobb akadályának. *Fort.* Én penig bizonynyal mondom, hogy semmi az szegénységnél az szorgalmatos tanulásra nagyobb eszköz nincsen: mivel derekas tudományoknak ő volt régtől fogva az találója: az mint Theokritos ezt tudóson írja. Mert az miképpen az kövér, poshadt, rest test, ha az lélek nem vidám és serény, az egészségre semmit nem használ, úgy az kik szegény renden valók, alacsony állapotjokkal sem-

mit nem ártanak, csak nemes elméjek és bátor szivek legyen. Az test és szerencse javai mind urokkal együtt elmulandók. Nincsen ritkább s nincsen is nagyobb dolog mint igen gazdagnak s igen tudósnak lenni. *Tan.* Melyik már az ötödik? *Fort.* Gyönyörködjél tudományodért magad dicséretiben és ha látod, hogy más felülhalad, avagy tudatlanságodért megdorgál, bánkódjál rajta, és annak utána nagyobbakra verekedjél. Mivel azmint Ovidius mondja: non parvas animo gloria det vires, et fœcunda facit pectora laudis amor. A léleknek nem csekély erőt ad a dicsvágy és termékenynyé teszi a szívet a hírnév szerelme.

Tan. Meghallám s meg is tanulám a készüléket, bizony nem is leszek hátramaradó benne. Hát az út, melyen az akarónak járni kell, miben áll? *Fort.* Őt dologban az is. *Tan.* Melyek azok? *Fort.* Az olvasás, hallás, elmélkedés, tanítás és az irás; az három első legnehezebb, az tanítás (és az irás) könnyebb, az irás peniglen mindeneknél is könnyebb. Mi nehéz dolog az szabad elmét azon egy dolognak hallására, olvasására, elmélkedésére lekötni, de az tanításban és az irásban az magunk gyakorlása minden unalmat elvész, mivel elménk az holott akar ott jár. *Tan.* Az olvasásban mihez kell magamat tartanom? *Fort.* Egyedül, ha lehet semmit ne olvass, mert az egyedül olvasás unalmat szerez, keveset használ, s az elmét megtompítja, hanem ha valamely authort akarsz elolvasni, olvasd másodmagaddal. Mert az más jelenlétéből, csudálatos az, mely vigyázó ítélet származik, úgy hogy ehez képest egyedül létedben csak álmodni láttassál. *Tan.* Az elmélkedésben mihez tartsam magam? — *Fort.* Ha mit meg nem érthetsz, töstént tanítóhoz fuss, s rövid szóval akaratodat mondd meg, ki ha megfelel jó, s hogy ha peniglen nem, menj mindjárt az máshoz. Ne

szégyenljed azért tudatlanságodat előttök megvallani, mert feltött czélodra mig el nem érkezel, nem tied az dicséret. *Tan.* Hát az hallás dolgában micsoda uton járjak? *Fort.* Egyszóval: az mit az leczkén hallsz, légy azon mindjárást, hogy arra mást megtanits. *Tan.* Az tanításban mihez kell embernek önönmagát tartani? *Fort.* Mihelyt Isten segedelméből az tudomány dolgában valami küs ítéletet tehetsz, azon igyekezzél, hogy napotló napestig taníthass; ha pedig minden disciplinában még magadat annyére nem gyakorlottad, vagy munkád után még annyit nem gyűjtöttél, hogy egymás után sokáig cselekedhetnéd azt: azt tanítsd, az mit tudsz külömb-külobm helyeken és órákon. Így semmi sem lészen nehéz, ha mindenkor rákészülés nélkül taníthatsz. Elég, ha csak egy lészen, a ki téged hallgasson. Azonközben az magad gyakorlása által csudálatos mely nagy dolgok bőségét szerzed tennen magadnak. Ha azon egy dolgot tizzser eltanítod, többet tanulsz, mint ha sok időkig fonnyasztottad volna magad az otthon olvasással. Én sokszor sokat olvastam, melyre ha egy hónap mulva rá fogtál volna azt sem tudtam volna megmondani kiket olvastam. De az kikre másokat valaha tanítottam sok izben, azoknak emlékezetét az halál üzi ki fejemből, sőt még most is úgy tudom őket meg mint az tíz ujjomot. Nem kell sokat olvasni, hanem soká. Itt mindazáltal jól eszedbe vedd, hogy addig valamely tudós és bölcs könyvnek közönséges helyen sokaknak hallatára magyarázásához ne fogj, mig arra elégségedet nem érzed, hanem elsöben egy, két vagy három gyermek előtt cselekedjed azt meg. *Tan.* Hát mit kell tenni mikor az embernek hallgatói nincsenek? *Fort.* Egy vagy két barátodat kérjed igen, hogy ne nehezteljenek meghallgatni, ha pedig barátaid nincsenek, adj valakinek egy vagy két polturát. Mely

végre ha egy vagy két forintodat elköltöd, annyira vetődöl az tudományban elé, hogy akárhol is s akár kik előtt fel mersz állani. De mondhadsza: ki cselekedné azt meg? Annak okaért mondom hogy kevesen érnek oda el az hova igyekeztenek. *Tan.* Hát mikor az ember az illendőséget, egyéb gondjai miatt nem érzi? *Fort.* Többire az emberek olyankor kiírják hogy nem érkezhettek, de az ilyenek az tanításban inkább keresik a böcsületet, mint az bölcsességet. Azért minden magad mutogatását hátrahagyván, akár készülhess reá, s akár ne, csak tanítton taníts. Dicséretet sehol ne keress, hanem írásodban. Ha nem tom mely dicséretesen viseléd magad is perorálásodban vagy tanításodban, az szél hama elfujja, az mit pedig megírsz, az örökké megmarad. Mikor valamely írónak szavai nehezek, jobb ott megvállanod, hogy azokat nem érted, mint sok idődöt rajtuk felettébb haszontalanul eltöltened. Nagyobb indulattal keresvén az dolgot, mint az szóknak értelmét. Némelyek örömeztébb tanítanak tudatlanokat, mint tudósokat, duggatván erősen az micskét tudnak, félvén attól, hogy ha másokat mindenre megtanítanak, magoknak végtére semmi sem maradna. De az ilyeneknek szüle természetete bizony nekem nem tetszik, kik soha nem szemben, hanem alattomban igyekeznek harcolni. Az az erős vitéz, ki ellenségének fegyvert mer ajánlani. mert (ám legyen) néha meggyőzöttessék is, dicséreti fenn marad. Legyen elég az tanításról. *Tan.* Az írásban mihez kell tehát magamat tartanom? *Fort.* Minden gyönyörüségedet az írásban helyheztesd, melyre gondolkozásidot, beszédidet, munkáidot, figyelésidet, elmédet, egészségedet, keresményedet, végezetre valamit tanulsz, hallasz, látsz, vezérel. Úgy, hogy soha ne hidd, hogy annál többet tudj, mint az mit már megírtál. Ha természeted szerint ékesen beszéllő vagy,

akaratom szerént szólj parasztúl. Mert többire az kik ékesen beszélnek, nem szintén szépen írnak. Mivel az ékesen beszéllésnek gyönyörüségétől megigéztetvén, amazt nem oly szorgalmatossan üzik, nem gondolván azt meg, hogy a tudománynak írásban áll a dereka.

Tan. Hát mikor az ember az sok írást megúnja? *Fort.* Hogy azt eltávoztasd élj e mesterségekkel: Fogadd fel, hogy vacsorát semmiképen nem eszel, hanemha ennyi s ennyi levelet épen beírsz, melyet ha általhágsz, soha semmiképpen te magadnak ne kedvezz. Annál serényebben igyekezzél írni, mennél írni nehezebb, sőt ha könnyű volna teljes életedben, nem kellene úgy írnod. Oztán, ha oly helyeken forgasz, az holott könyvnyomtatók is vagynak, menj el ő hozzájuk és jelentsd meg, hogy készüljenek, mert könyvet akarsz nyomtatás alá vetni, bár ugyan abban az előtt egy levelet se irtál legyen is meg. Az mit így elkezdesz, kéntelenség alatt végbe is kell vinned, könnyű így írni, midőn az nyomtató minden nap új írást kér. Én az én könyvemet ilyen formán irtam. Mindazáltal meglásd, az mit így írsz, jól tudd, mert az emberekkel megnevetted magad. Ennek felette senki az tudományban felső polczra nem hág, ha az fútó idővel igen okosan nem él. Azért így cselekedjél: Legyen kő táblád vagy jegyzőkönyved, melyet éjjel-nappal veled hordozz, melyre, ha mi olyas dolog eszedbe jut éjszaka, jegyezd le és reggel ágyodból felkelvén, ird jobban le; hasonlóképen ha erdőn, mezőn jársz is. Továbbá, ha vendégségbe hivattatol, és eszedbe vésszed, hogy gezemize teretura és fajra-faj beszédeket kell hallanod, el ne menj. Jobb volna egy tagodtól megválni, mint két óráig haszontalan beszédeket hallgatnod. Hasonlóképen, ha valaki meglátogat, ki semmi tudománybeli dolgokról nem beszéll, hadd ott, s fuss mindjára az tanulásra. Jobb, hogy csudálkoz-

zék embertelenségeden, mint minden maradvád szídj a restségedet. Mennyi könyveket irhatnál azokon az órákon, melyeket barátiddal az csapásban Istenednek bocsúságára töltesz. Többet ne alodj, hanem csak az mennyi tagjaidnak szükséges, bőven elég ha hat vagy hét óráig. Mikor olvasásra vagy írásra indulatodot érzed, mindjárt, étel után vagy éjfélkor is tanulj, kiből ha kifáradsz, keress te magadnak más gyakorlásnak módját. Minekelőtte estve fekenni mennél, vizsgálj jól meg magadban, azon nap mit olvastál, hallottál, tanítottál és irtál. Az kik az hitvány batkákot, filléreket meggyűjtögetik, meggazdagodnak, ellenben az kik semminek tartják, gyakorta igen nagy szegénységet érnek. Az hosszú ideig való nyugodalom az testet megerőtleníti és az emberben követ (arenát) nemz; annakokáért ottan ottan untig hányj követ, vagy valami egyebet, csak hogy ha lehet, oly játékot keress, az mely miá sok idődöt ne veszeds. Mikor sétálsz, hasznos dolgokról beszéllj, ha mód vagyon benne valamely thémáról perorálj. Fáradj mig ez mulandó életben vagy, holtod után bizony eleget nyugodhatsz. A boldogság mindenkor munkát követ. Minekutánna az tudományoknak summáját megtanoltad, minden esztendőnként keress más-más lakóhelyt. Mind mezőn, mind erdőn, mind városon, falun találssz valami olyat, kit azelőtt nem tudtál. Julius császár Gádesben meglátván a Nagy Sándor képit, felfohászko dék, hogy ő abban az időkorban, melyben Alexander ez világot meghódoltatta volt, még semmi emlékezetes dolgot nem viselt volna; innen azért alkalmatosságot vévén, mindjárt nagyobbra kezdé vágyakozni. *Tan.* Miket kell azért mind tudnom, mind tanolnom? *Fort.* Hogy most magokról az tudományokról, azoknak dicséretekről s számtalan hasznokról külön külön ne szóljak, emlitem csak azoknak mind egy-

másból függéseket, mert az szent irást derekason meg nem magyarázhatod ha theologus nem vagy, jó theologus nem vagy, ha ethicus, œconomicus, politicus s juridicus is nem vagy; ilyen sem vagy; ha medicus nem vagy, jó physicus nem vagy, jó geometra nem vagy, ha arithmetikus nem vagy, ilyen nem vagy, ha logicus nem vagy, jó logicus nem vagy, ha eloquens nem vagy, eloquens végtére nem vagy, ha grammaticus és ha rhetor jó nem vagy. Mi vagy, kérlek! eloquentia nélkül? Sőt ha most volnál is valami, az következendőknél mi lész? Mi emelte Homerust, Platót, Demosthenest az halandók felibe? mi Cicerót? mi Camillust? mi Scipiot? mi Virgiliust? mi Ovidiust? s az többit? Az szép eloquentia. De mindezeknek bölcse írások, ha az megnevezett tudományokkal rakva nem volna, mi volna? Zengő czimbalom, s haszontalan fecsegés. Az ékesenszólás amaz, az mely az csillagok járását, az szeleknek fuvását, az lángok murrogását, az vizeknek zúgását, hegyeknek magasságát, az berkeknek árnyékát, az patakok folyását úgy fejezi ki, mintha szemeid előtt volnának. Evvel az resteket meggyorsíthatod, az henyéket serényekké teheted, az vakmerőköt visszaránthatod, bűnösöket kárhozatra ítélsz, jókot ismét erősen megdicsérsz. Mégis kérlek, ki volna az araboknál Kossus? ki Sehben Vajel? ki a zsidóknál Esaiás? ki Majmonides? ki Rabbi Dávid Kimhi? Az ő csergedező patak módon folyó ékes írások tette azt, hogy másoknál, kik dologgal rajtok nem alábbvalók, sokkal nagyobb méltóságba s kedvességbe legyenek.

III.

APÁCZAI CSERI JÁNOS

MAGYAR ENCYCLOPAEDIÁJÁNAK X. RÉSZÉBŐL.

XXIX. FEJEZET.

Hogy pedig mind a házi, ecclesiai, és polgári társaság-beli rend jobban épülhessen, szükséges dolognak tartott eleitől fogva, hogy a felső rendek Scholákat állítanak, tartanak, melyekben az ifjúságot minden szükséges dolgokra s szép tudományokra meg gyermek korokban megtanítatják. Hogy mind szülejeknek, mind Isteneknek, mind pedig hazájoknak jobban szolgálhatnának idejében. 2. Mely dolognak előmenetelire az ő hazájának jóvát igazán kívánó Fejedelemnek 1. erre illendő alkotmányokat kell építtetni. 2. A scholát és abbéli személyeket jó privilegiomokkal kell megajándékozni. 3. Elégséges jövedelmet kell nékiek rendelni. 4. Tudós okos tanítókat állatni. 5. Ennek felette ezek mellé okos és eszes Curátorokat kell a külső rendből választani, kik a tanítókra vigyázzanak, disputatiokra, examenekre, promotiokra feljárjanak stb. 3. A tanítóban hogy tisztiben hasznosan járhasson el, megkivántatik. 1. Hogy tanításához illendő életet éljen s tanítványainak jó s dicséretes példát adjon. 2. Hogy elég tudós legyen. 3. Hogy jó lelkiismerettel s Isteni félelemmel a mit tud, azt másokkal közölje. 4. Tanítványit mint atyjok

ügy szeresse. 5. Tanítsa őket világosan, rövideden és teljességesen (tökéletesen). 6. Őket Isten előtt való könnyörgésében megemlítse. 7. Ne legyen ajándékon kapdosó. 8. Tanítványinak erkölcsöket és nyelveket igyekezze leginkább ujjétani. 9. Egyedül csak arra igyekezék minden dolgában, hogy tanítványival magát szerettesse. 10. Magát a külömbkülömbféle elmékhez jól alkalmaztassa. 4. A tanítás módjában penig ilyen módokat tartson: 1. Egy üdőben csak egy dolgot tanítson. s azt is peniglen gyakoron úgy hogy addig békét ne hagyjon neki, míg a tanítványok jól meg nem fogták. 2. Csak azokat tanítsa a melyek szükségesek, nehogy a nem szükségeseket tanítván, a szükségeseket tanítványi ne tudják. 3. Okossággal éljen tanítványihoz elméjékből minden unalmat kivéven. 4. A mit egyszer tanított el kérdje tőlök. 5. Őket gyakron egymás közt a hallott dolgokból disputáltassa: 6. az erkölcsteleneket megfeddje de módjával való fenyítéssel s a vétekre való alkalmatosságot elhárítsa. 7. Adjon tanítványinak a pihenésre időt s penig minden héten, úgy mind az által hogy miatta el ne vetemedjenek. 8. Megintse ennek felette őket arról is, miket kell meg élteken tanulniok.

XXX. FEJEZET.

Immár a tanítványban is minek előtte magát a tanulásra adná meg kell látni 1. ha szerette a tudományt. 2. Ha csudálkozóé a tudománynak szép voltán. Ha elég erőse a tanulás alatt fekvő nehézségeknek jól elviselésére. 2. Ezek benne penig feltaláltatván tanulásához fogjon bizvást, melyben hogy jó előmenetelt vehessen. 1. czélt kell felvenni 2. az akadályokat elhárítsa. 3. illendő eszközökkel is éljen. Itt penig a czélnek nagynak kell lenni, mivel a ki csak kérésre igyekezik soha abból

tudós ember nem lehet; 2. a tanuló állapotjához illendőnek 3. állhatatosnak; mert ha a cél megváltozik az eszközök sem lehetnek hasznosok. 3. A tudománybéli akadályok kilenczek 1. a bűnnek mocska, mely a tudományt ha annál szebb is megmocskolja. 2. a szennyeség, mely minden tanulót majd elfogott 3. a félnkség, mely miá a tanuló tisztességesen kérdezkedni általja 4. A maga hitség és a tudományyal megeledés, melylyel a tanuló, a mit soha sem tanult is, tudni láttatik magának s másokkal is el akarja hitetni. 5. A csak külön magán való tanulás, noha vannak rendkívül való elmék, a melyek így mentek nagy tudományra. 6. A haszontalan dologon sok időtöltés. 7. A sok téstova kapás, melyen a két szék közt porban maradunk. 8. A mód nélkül és rendetlen tanulás, mely az elmét erősen megtompítja. 9. A tanítóknak megváltoztatása, melylyel a mit első épített volt, a másik azt legottan mind elrontja. 4. Az eszköz itt a maga gyakorlása, mely négy dologban vitettetik jól végbe, hogy tudniillik a tanuló szüntelen mikor ideje vagyon, vagy olvasson, de más-sal, vagy mást hallgasson, vagy írjon, vagy tanítson. 5. Az olvasásban ezekhez tartsa magát: 1. a haszontalan gondolkodásokat elméjéből kivesse 2. Ne sokféle hanem jó könyveket igyekezzék olvasni 3. mindenféle tudományra egyet a legjobb könyvet olvasson meg, melyhez ugy hozzá szoktassa önnönmagát, hogy valamikor annak utánna mást olvas, mind egy cseppig reája tudja vonni. 6. A más hallgatásában 1. olyanokat igyekezzék hallgatni, a kiket jól tudja, hogy őt szeretik. 2. A kiket tud, hogy tanításokban jó rendet tartnak. 3. Örömet s gyakorta nem immel-ámmal, kell ám más is hallgatni. 7. A mit penig így olvastál s hallottál *első* gondod a legyen, hogy mást arra ha lehet mentést megtaníts. 2. Hogy ha nincs kit tanítanod, magad-

ban a felől mind addig gondolkodjál, mig elhiszed; hogy már el nem felejtet. 8. Az írásnak ékesen és gyakorta kell lenni, ékesen azért, hogy jobb szívvvel olvashasd; gyakorta, mert az olvasás, hallgatóság, sőt még a tanítás s elékérdés is, ennélkül nem egyéb hanem mulandó álom.

XXXI. FEJEZET.

Eckédig mind a tanítóknak s mind a tanulóknak tisztekről közönségesen: következik hogy a Scholák rendiről is már szóljunk, mivel a meg mondott tisztek ott vitetnek jól végbe. 2. A schola azért vagy anyai vagy idegen nyelven való. 3. Az anyai scholának helye a városokon imitt-amott a Város utcáiban lehet legjobban; a falukon pedig ugyan a scholamesternél is meglehet csak hogy ne abban a házban a melyben a Deákul tanulók vagynak. 4. Ebben a scholamesternek az ő reája bizattatott kicsindedeknek 1. illendő ülőhelyet kellett csinálni, ugy hogy a legénykéek a háznak egyik felében magokra ülhessek, a leánykák is hasonlóképen a másikkba. 2. Magok nyelven való olvasásra kell csak tanítania. 3. Ugyancsak azon nyelven írásra, úgy mindazáltal, hogy reggel őket csak olvastassa, délyest pediglen csak szintén irassa, mind olvasásoknak pedig s mind írásoknak légyen céljok a Miatyánk, egy asztaláldás s egy étel után való hálaadás, egy reggeli és estvéli imádság. 4. Melyeket minek utánna jól megtanultak mind olvasni s mind irni, a catechismus adattassék kezekbe s azt hadd tanulatdogálják könyv nélkül; azonban a szentírásból a Rómabéliekhez irt levelet, vagy az Ó Testamentomból egy szép históriát naponként irjanak ki, hogy az írást gyakorolván az Isten igéjéből valamit tanuljanak. 5. Valamikor catechismust tanítás avagy

prædicatio esik, szorgalmatossággal rámenjenek s hogy megjőnek a Mester őket jól megkérdezze ki mit tanult. 6. Gyengédedekhez illendő fenytékbe tartsa a gyermeket, s ha lehet édesgesse inkább mint fenyegetse s verje. 5. Az ilyen Scholáknak tartások s felállítások oly szükséges, hogy valamely országban, tartományban s Városban nincsen, megcsalhatatlan jele, hogy az az ország, tartomány és a város a temérdeki tudatlanságnak tengerébe borult bé, s Isten országától is messze vagyon. 6. Minekokaért szintén olyan szükséges a keresztyén s hazáját igazán szerető Fejedelmeknek efféle állatniok, mint másféle Scholákat, holott azoknak is az a fundamentomok.

XXXII. FEJEZET.

Az idegen nyelv, a melyen a Scholák közöttünk szólnak, a Deák, azaz a Római nyelv. 2. Hogy azért a Deák nyelven levő tudomány hasznoson egészen taníttathassék valamely Oskolában, legalább hét tanító személy kívántatik. 3. Kik közül kinek-kinek állapotjához illendő fizetésének kell lenni, hogy valamiképen a szorgalmatos tanítástól el ne vonattattassék. 4. Minekokaért a legelső vagy inkább az alsó tanítsa az ő alatta valóit elsőben, csak a magok anyai nyelveken (ha még nem tanulták) jól olvasni s jól írni, a feljebb megmondott mód szerint. 2. Ezt jól megtanulván a Deák nyelvében cselekedjék hasonlóképen vélek. 3. Osztán a Görögben. 4. Továbbá a Sidóban. 5. Végezetre (ha gondolja) az Arabiai nyelvben is. Ezeknek utánna keze alól bizvást kibocsáthatja s az előtte valónak ajánlhatja. 5. A Második azért és az előtte való az ilyeténeknek 1. adjon oly könyvet elejekbe, a melyben mind a hat ársnak (tudománynak) tudn. a Grammaticának, Rhetoricának,

Logicának, Mathematicának, Physicának és Theologiának derekasabb igéi meghatározva és elosztatva vagnak magyarul; sőt még a megemlített nyelveknek declinatiojok és conjugatiojuk is, melyet vélek épen megmegtanultatván hasznát a jó authorokban megmutatni akarván, s egyszersmind őket a nyelveknek értésére juttatni igyekeztvén (2) adja a Cicero könyvét de Officiis kezében, és azt épen exponáltassa által, az exponáltatottat ismét újólá Deákra fordítsa, ennek utána hasonlóképen a Vergilius Georgicáit. Melyeket a tanítvány végben vivén [3] az Görög Új Testámentomból válaszszon egy vagy két könyveket ki, és azokkal is szintén ugy cselekedjék s osztán Hesiodust adja kezébe. 4. A Sidóban e végre felvenni jó leszen a Sámuel könyveit és a Dávid Soltárit, ha másokat nem 5. Szép dolog volna az Arabiai nyelvnek tanulására is így cselekedni valamely Arabs könyvekkel. Ezeket osztán jól végben vivén alóla a feljebb való classisba bocsáthatja. 6. Holott a tanító ezt cselekedje 1. Egy olyan Rhetoricát magyarázzon az ő tanítványainak a melyben a Poëtica is meg légyen mivel az is az ékesen szólásnak része. 2. Profíteáljon históriákat nekik, mennél szebb ékesen szólással tudja. 3. Minden héten egy-egy Oratiót declamáltasson kivel-kivel közülök Ciceróból vagy Quintilianusból, a mig tizre nem telik, osztán a meg lévén magokkal is irasson legalább annyit. 4. E penig végbe menvén olvassák Vergiliust s Ovidiust mindaddig, míg verseket szépeket tudnak írni. 5. Annak után Demosthenesből és Isocratesből ismét görögül oratiót tizet declamáljanak s meg annyit componálván magoktól, olvassák Homerust míg görög verseket is tudnak írni. 7. Innen aztán a Logicára (és a többi tudományokra, ki hova akar) általmehetnek. A Logica tanítójának tisztí az 1. hogy azt magyarázza. 2. Hasz-

nát a jó authorokban (tudós emberek írásában) azoknak elbontásokban s meg rakásokban megmutogassa. 3. Miképpen illik belőle disputálni, módját elejökbe adja. 4. Az ellen vetések ellen meg oltalmazza. 8. A Mathesis Tanítója az Arithmetiát s Geometriát tanítsa, 2. Az Astronomiát is ha kívántatik (nem érkezvén a Physicus ugy reá) melléje vegye, mind a Musicával egyetemben. 3. Igyekezék hallgatóit a Mathematicai csudálatos szép dolgokkal megéleszteni. 9. A Physicát pedig a ki tanítja. 1. Keressen igaz, de kevés principiumokat. 2. Azokból igyekezék mindent megmagyarázni. 3. A nevezet szerint való dolgokra ottan-ottan leszálljon, hasznokot e világi életre megmutogatván. 4. Az emberről való tudományban a Medicinát is megmagyarázza. 10. A ki pedig Theológiát tanít. 1. Azt egészen tanítsa az az, a hit ágazatait a szent írásokból megmutogassa, az ellenkezőket megcáfolja, a tizparancsolatból az embernek minden jó és gonosz cselekedeteit megmagyarázza, tanítványit, mint féljék az Istent, megtanítsa, az ecclesia igazgatására őket oktassa. 2. A szentírást renddel magyarázgassa. 3. Az Ethicát, Oeconomicát, Ecclesiasticát, Politicát a Theológiával együtt szerbe tanítsa. 4. A catechizálás is e dolga volna, de sokkal jobb, hogy ők vigyék azt végbe egy munkával, melyre a Scholából is kimehetni. 11. De ha az a rendtartás nem tetszenék az irigyeknek, mivel nem ő tőlük jött; vagy az éretleneknek, kik e dolognak hasznos voltát nem látják; vagy a resteknek, kik a jón sem kapnak: bár csak a lenne hogy az alsó classisban csak írni s olvasni tanulnának jól meg deákul: 2. A másodikban a deák nyelvet jól megérteni s a Grammatica szerint írni s szólani deákul. 3. A harmadikban mind oratori s mind poëtai módon a Rhetorica szerint ékesen szólani, ugyan megis csak deákul. 4. A negyedikben

csak a Logicát és a Metaphysicát. 5. Az ötödikben csak az Arithmetiát ha a Geometriát nem. 6. A hatodikban csak a Physicát. 7. A hetedikben a Theologiát. Bizony, ha csak így lenne is, hamar világot látnánk, és lerázhatnók nyakunkból ama megmondhatatlan gyalázatot, mely miatt más nemzetségeknek csudáivá és csúfjává lettünk volt; megkisebbíthetnők pedig, a tanulni idegen Országokra járásunk miatt esett rettenetes nagy summát, ugymint kik szegény hazánkából; három esztendőök alatt kitakarítunk 18000 tallért, azonban pedig ugyancsak ott fentereg a Magyarság, a mely sárban nagy költése előtt volt.

IV.

APÁCZAI BESZÉDE A BÖLCSESEG TANULÁSÁRÓL,

Mely

Mindennemű Mesterségeknek és Tudományoknak hasznát, azoknak keletkezését s fejlődését és Ádámtól a héberekhöz, a héberektől a Chaldaeiakhoz, ezektől az egyiptomiakhoz, az egyiptomiaktól a görögökhöz, a görögöktől az arabokhoz és latinokhoz elterjedését; ezek közt a műveltség előhaladását röviden érinti és épen ez okból, az említett nyelvek szükséges voltát bizonyítja.

Végre azt a módot jelöli meg, melyet követve a Magyar nemzet eme bölcsességben nem csak részessé válhatik, de rövid idő alatt ama népeket ha nem is múlhatja felül, de mindenesetre utólérheti. Tartotta, midőn rectori tisztét a hirneves gyulafehérvári kollegiumban átvette 1653-ban november havában: Utrecht 1655.

Nemzetes, műveltség, erényesség bölcsesség tekintében kitűnő

Vargyasi Dániel János úrnak, a Fenséges Erdélyi Fejedelem főudvarmesterének, a gyulafehérvári kollegium kijelölt Gondnokának, az erdélyi Muzsák reményének stb. az én örökké tisztelendő uramnak és pártfogómnak.

Nemes Uram, a szegény és tehetetlen emberekre nézve szomorú, de közelismerés szerént nagyon is igaz az az arab közmondás: In kána-l-makdam ja timan fal-hirszu bálilan: Ha tehetség árva, törekvés hiába.* E közmondást ha valakire illik, rám illik, ki ha minden követ megmozdítanék is, hogy irányomban tanusított tömérdek jótéteményeidért, én nemes Uram, mind azért, hogy hazámtól távolléteembem rosszakaróim rágalmaival szemben kegyes voltál buzgón védelmezni, mindazért, hogy hazatértem óta is folyton pártfogolsz, kimutassam, mily hálás és odaadó lekötelezettek vagyok: semmit sem érek el; mert ol kevés tehetségem van, hogy minden fáradságom dugába dől, ha csak e lapokat itthoni munkásságom e zsengejét, érdemeid fejébe jóba nem veszed és kegyesen nem fogadod el, melylyel vagyok az én Nemes Uramnak alázatos híve

Apáczai János.

* * *

APÁCZAI JÁNOS BESZÉDE A BÖLCSESÉG TANULÁSÁRÓL.

Bizony felette bámulnom kell, Hallgatóim, hogy ti mai tényetekkel a helyes gazdaság elvét, melyre pedig ügyelnetek saját érdeketekben áll, majdnem teljesen fölforgattátok, tönkretettétek. Mert a méltányos család-fők közül melyik az, ki a maga cselédjét számadásra vonandó, egész háza népét egybehivná? Hiszen látjuk, hogy többnyire megelégesznek azzal, ha vele valamely belső szobában kegyes jóindulattal értekeznek, hogy azon adatokról, melyeket egyébként felhoznának a maga

* Ez arab közmondás hű fordításában, valamint a beszéd folyamán előforduló orientális vonatkozások magyarázatában dr. Goldziher Ignác kedves kollegám volt szives támogatni. Fogadja érte e helyen is hálás köszönetemet.

igazolására röstelkedésből vagy félelemből el ne feledkezzék. Bizonyára ha M. Cicero, midőn csak a beszéd megtartásának idejére gondolt, holott másnak az ügye forgott szóban, egészen megrendült; én magam, ki a Tullius ékesszólásától messze távol állok s hozzá még saját magam ügyéről kell szólanom és vándorútamról és távollétemről számot adnom, pusztán a ti láttatokra, ily nagy sokaság jelenlétében tüstént összerogynék, szégyenszemre esném össze s omlanék alá, hacsak mindnyájatoknak vidám tekintete kegyesen nem öntene belém lelket és nem biztatna azzal, hogy nem annyira szigorú számadoltatásra, mint sokkal nagyobb célokra lőn e fényes gyűlés egybe híva. Tehát eme páratlan jóindulatban vetett reménnyel kérve kérlek mindnyájatokat, szives hallgatóim! hogy engemet, midőn azon dolgokról beszélek, melyektől mindnyájunknak, de főként az erdélyi iskoláknak jóléte függ, értem a bölcsészeti tanulmányokat, egy szívvvel egy lélekkel hallgasatok meg kegyesen.

Es szó: *sapientia*, Hallgatóim! eredeti és saját értelme szerint az érzéki világra vonatkozik. *Sapere* semmi egyébbet nem tesz, mint az izlés útján szerzett benyomást és hatást felfogni, átérezni. Innét találóan lőn e kifejezés átvive az emberi lélek azon tevékenységére, melynek segítségével az elvek és vélelmek mivoltába úgy behatolunk, hogy a lehető következtetéseket előre látjuk. De jelentheti e szó egész tudásunkat, bölcsességünket, éltelmisségünket és egybefoglalva kifejezi az egész Encyclopædiát azaz a tudásra méltó ismeretek módszeres foglalatját: és mi jelen alkalommal épen e jelentésre irányozzuk a figyelmet, hogy e szóba mintegy a lélek összes tehetsége foglaltassék, melylyel ez életben a legjobb és legszükségesebb dolgokat fölfogja és áthatja: Ez pedig kétféle tevékenységből áll: a be-

szédből és vele megjelölt dolgokból: tehát a bölcsészetről is méltán elmondható, hogy foglalkozik magokkal a dolgokkal és igen a beszéddel, melylyel a fel-fogott dolgokat másokkal birja közölni. Mivel pedig a dolgok vagy oly természetűek, melyeket az ész, vagy olyanok, melyeket a kegyelem világánál ismerhetünk meg: amaz első forrásból származik minden tudomány vagy ismeret, továbbá a dolgok rendjét alkotó elvek foglalhatja, melyeket a *Logica* tanít, érinti a testek kétféle mennyiségét, t. i. a *Mathematicát*, az elvontat, melyet az *Arithmetica* és az összerüt, melyet a *Geometria* ad elő; továbbá az egyetem részeit: az eget a maga csillagaival az *Astronomiában* és az összes földi testeket, melyeket ha maguktól léteznek és tisztán természetűek a *Physica*; de ha nekik alakot mesterkéz ad, a *Mechanica* tárgyal: az utóbb említett forrásból pedig erednek azok az ismeretek, melyeket a kegyelem vagyis a szentírás világánál szerzünk meg; az ezekről szóló tudomány vagy bölcsesség feladatául tűzte ki az egész emberi élet vizsgálatát az Istentől a szentírásban kijelentett dolgokkal összekötve, melyek közül némelyek vonatkoznak a mi üdvösségünk titkára, melyről a *Theologia*; mások az erkölcsös életre, melyről az *Erkölcstan*; mások a háztartásra, melyről a *Gazdaságtan*, mások a polgári életre, melyről a *Politika* tanít, amennyiben pedig a szokás útján bevett törvényekre vonatkoznak a *Jogtudomány* követeli magának; mindezen felette szükséges tudnivalót a *bölcsész*et neve alá kell foglalnunk. És ennek messzire kiterjedő birodalmából nincs kizárva a nyelvtudomány sem, sőt mind a héber nyelv, minden nyelvek anyja, mind a többi nyelvek, főként a görög, a latin meg az arab nyelv beletartoznak, még pedig úgy, hogy a szókat különvéve tárgyalja az *Ety-mologia*; a helyes beszédet a *Mondattan*; az ékes be-

szédet a *Rhetorica*. Hogy mindez a bölcsészet neve alá foglalható, sőt oda is foglalandó, a bölcs emberek előtt világos.

Ez tehát az a bölcsészet, melynek hasznáról, a mai napig való fejlődéséről, a tanulás és tanítás és tovább fejlesztés módszeréről ha egyetmást elmondandok, befejezem beszédemet. De kérek, a hasznosság alatt ne értsetek egyebet, mint a mire a tudomány föltalálója törekedett vagy törekednie kellett és azt a hasznot, melyet az egyes tudományok helyes művelése hajt a velők foglalkozóknak. A fejlődés alatt pedig semmi más nem értendő, mint az egyes tudományszakoknak a különféle népeknél való művelése és fentartása a világ kezdete óta. És mi a módszer? Sorrendjét értem ez alatt azon eszközöknek, melyekre mindennemű bölcsesség atyjai vagy gondnokai, anyjai vagy tanítói és fiai, kiket ma tanítványoknak hívnak, éjjel-nappal törekedjenek, ha buzgalmuknak és kifejtett munkásságuknak kedves gyümölcsét a maga idejében vidám szívvel élvezni akarják.

Ha az említett tudományok hasznáról, Hallgatóim, semmi egyebet nem lehetne elmondani, mint hogy ezek egymást kölcsönösen segítik és pedig annyira, hogy közülök egyet sem érthet tökéletesen, hacsak mindannyit egyúttal nem tanulta, azt hiszem eleget mondtam arra, hogy a tanulók lelkét mindenik tudományág módszeres művelésére buzdítsam, hacsak nem akadnak oly vas-, hogy ne mondjam ólom-tuskók, kik a déli napnál világosabb eme véleményt föl nem fogják vagy gonosz indulattal fölösleges gyanánt elutasítják. Mert ugyan mi van ennél a tanultak összes körében többször hangoztatott igazság? Mi világosabb? Mi elfogadhatóbb? Lehet-e a *theológiát*, minden tudományok között méltóság, hasznosság és szükségesség tekintetében bizonyára a legelsőt, a természet ismerete

nélkül magyarázni, az ellenfelek támadása ellen védelmezni? Veszszek el, ha nincs szükségem az összes tudományokra, sőt az egész Encyclopædia segítségére, midőn a szent könyvet forgatom, ha tekintetbe veszem ennek rengeteg mezejét. Mert bármennyire volna is igaz, hogy a szentírás önmagában elég, vagy hogy senkinek sem kell másunnan vinni bele világosságot, hanem belőle kell azt kihozni: még sokkal igazabb, hogy ezt csak az üdvösségre tartozó dolgokra kell érteni. De én jó istenem, mennyi minden előfordul széltében a szentírásban, mik nélkül az üdvösség tekintetéből el lehetnénk, ha csak a Legjobb és Legnagyobb Isten az Ő legfőbb és megfoghatatlan bölcsességét, jóságát és hatalmát mindebben vissza nem tükröztette volna? Fejtse meg nekem valaki a dolgok mivoltával meg egyezőleg az örök élő Isten nevében kérlek erre Hallgatóim, Mózesnek a teremtésről szóló könyve első és második fejezetét, a ki nem jeles csillagász, természet-tudós és földrajzismerő! Irja le Salamon és Ezekiel templomát, ki nem mechanikus. Irja le a szent sátort, az oltárt, a frigyládát, a gyertyatartót és több efféjét. Magyarázza a jóslatokat és a Jelenéseket a ki nem történész. Oszsa részekre Palesztina szent földjét a ki nem földrajztudós! Magyarázhatja-e a széltében előforduló hangszereket a ki nem zenész? Számítsa össze a Mózes IV. könyve szerint a népet, ki nem számtudós! Megmondhatja-e az égnek magasságát, a napnak és a fellegek távolságát a földről, a ki nem geometra? De hát a Szent Lélek számtalan okoskodásaiból az ő egységes erejét és hatását ki tudja-e mutatni az olyan, a ki nem jó logikus? Sőt hogy a Szentírás példáit mily jelesen világítják meg, bővítik és bizonyítják az erkölcsi, politikai, gazdasági és jogi dolgok profan írói, csak az tagadhatja, ki Stobæus gondolatairól, sok más írónak

erkölcstanról és jogtudományi könyveiről még csak hírből sem hallott, a ki bármiről bármi keveset tanult a Szentkönyvből, azt hiszi, hogy az egészet tökéletesen ismeri. Az ilyenek nem vették észre hogy a bölcs nem szól olyan dologról a mihez nem ért; nem vették észre, hogy Isten a maga akaratát nem libáknak jelentette ki, hanem embereknek, kik érzés, megfigyelés, és tapasztalat útján elméjüket a magasabb dolgok fölfogására kimivelték. Aztán igen sok dolog a Szentírásban még csak megemlítve sincs, miről bárki azonnal meggyőződhetik, a ki csak a különböző szaktudományok jegyzékébe tekint. Nos, ha azt vélitek, Hallgatóim, hogy mind ezt az ujjamból szopom, hallgassátok meg Ágostont, az Egyház elsőrangú doctorát, ki vallomást tesz arról, hogy a keresztyén tudomány helyes és rendszeres megismerésére nemcsak a latin, görög és héber irodalom, de minden szabad művészet szükséges és e tárgyra vonatkozólag négy könyvet írva ezeknek tanulására buzdít! De még inkább hallgassátok meg és figyeljete azokra, miket az igaz, mondom az igaz Isten mond Jóbnak, ez isteni férfinak isteni és égi szózat alakjában.

«Hol voltál mikor a földet fundálnám? mondd meg azt, ha tudsz valami értelmet?

«Ki rendelte el a földnek mértékeit? mond meg ha te bölcs vagy! vagy kicsoda mérte meg azt mérő zsinórral!

«Avagy az ő alsó fundamentomai micsodán állanak? avagy ki vetette fel annak szegeletkövét?

«Mikor a fényes csillagok egyenlőképen dicsérenének engem és az Istennek minden fiai örvendeznének?

«Avagy kicsoda zárta be a tengert ajtókkal, holott kifolyna, mint a gyermek az ő anyjának méhéből.

«Hol voltál, mikor a tengert felhővel megruháznám? és a homályossággal mintegy pólyával befedezném?

«Mikor az én dekretomom szerint ő érette a földet megszaladtanám és ő reá rekeszt és ajtókat veték?

«Azt mondván neki: Csak addig jöjj ki s tovább ne menj és itt a part ellene áll a te felháborodott habjaidnak . . .

«. . . Vetted-e eszedbe a földnek szélességét? mondd meg, ha mindenestől fogva tudod azt?

«Minémü úton mehetni oda, hol a világosság lakozik és a setétségnek hol vagyon helye?

«Mikor ezeket mind az ő határokig megtudandod és megértended az ő házának ösvényét.

«Tudjad, hogy te még akkor születél és a te életed' napjainak száma igen sok.

«Bemehettél-e a hónap tárházába? avagy a jégesőnek kincseit láttad-e? . . .

«És tudod-e, micsoda úton szokott széllyel oszlani a földnek párája, melyből e földön a szél leszen? . . .

«. . . Nemde vagyon-e az esőnek atyja? Avagy ki szülte a harmatnak cseppjeit?

«Kinek méhéből jött ki a jég? Avagy az égnek daráját ki szülte? . . .

«. . . Nemde megtartóztathatod-e a fiastyúknak gyönyörüségét? Avagy a kaszahugynak köteleit megoldhatod-e?

«Előhozhatod-e az égen való tizenkét jegyeket az ő idejekorán? Avagy a Gönczöl szekerét az ő fiaival forgathatod-é?

«Avagy az égnek végezett szokását tudod-é? avagy itt e földön az ő birodalma felől rendelhetsz-e valamit.»

(Jób könyve XXXVIII, 4—12., 18—22., 28—29., 31—33. Károli Gáspár ford.-ban.)

Figyeljétek meg mondom és csodáljátok és bámuljátok a hatalmas Isten ajkairól zengett eme mértani kijelentéseket a világ alkotásáról, a föld alapjairól és hely-

zetéről, a tenger és száraz ajtóiról, rekeszeiről és bilincseiről; fénytani kijelentéseket a világosság és sötétség lakóhelyeiről; csillagászati kijelentéseket a fiastyúkról, kaszás csillagról és a gönczölről; az égnek föld feletti uralmáról és hatalmáról; földrajzi kijelentéseket a föld mértékéről, kiterjedéséről. De hogy beszédem e kitérésből rendes medrébe visszatérjen, bocsássatok meg, kérve-kérlek, Hallgatóim, ha a természeti tünemények ama végtelen tengerét behajózni meg nem kísértem. Mert valóban kifognék az időből, ha beszélni akarnék e tünemények legszebb részéről, t. i. az égi testekről, azaz az égről, a bolygókról, üstökösökről, levegőről, meteorokról, kifognék, mondom, az időből, ha a királyok legbölcsebbjével Salamonnal szólván, a Libanon czedrusától a kőfalak moháig beszélnék, kifognék az időből, ha szólnék az elefánttól a bolháig, vagy serkéig; ha szólnék a tengeri czethaltól a folyam piczi csikjáig, a sastól, a madarak királyától a méhig, a legkisebb szárnyasig és fölsorolnám mindezeknek az emberi életre nézve megszámlálhatatlan hasznait és mindazt a végtelen sok jót, melyet nyújtanak az élet kellemességére, ékességére, hosszabbítására vagy a betegségeknek a testből való elűzésére nézve; mert melőzőm annak elmondását, hogy a kuruzslás mestersége annyi évszázon keresztül hány ártatlan embernek szerzett kegyetlen halált.

Hogy pedig a természettani dolgokra mekkora világot derít a számtudomány, legnagyobb bizonyítékul szolgál Pláto Timæusa, Aristoteles physicája és a Cartesius bölcsészete. Ugyanis Plato Timæusában az isten a világ lelkét számtani mértékek és arányok szerint alkotja meg: a testet pedig mértani idomok szerint alakítja. Aristotelesnél pedig a testek mozgásáról és nyugalmáról, az időről és az égről, az állatok származásáról, fej-

lődéséről szóló rész, s egyáltalán az egész természet-tudomány nemcsak egyes példákban, de alapjában mennyiségtanon nyugszik.

Ellenkezik-e ezekkel Cartesius? Feleljen ő maga. Nem szólok többet — mondja — az alakokról, sem arról, hogy azok végtelen változatosságából miként származik a mozgások számtalan változata is, mert hiszen eléggé érthetők azok magokban is, ha csak alkalom szerént is beszélünk róluk. Mert fölteszem, hogy olvasóim a mértan elemeit már ismerik, vagy legalább eléggé képzett elméjük van a mennyiségtani bizonyítások megértésére. Mert őszintén megvallom, hogy a testeknek más anyagát nem ismerem, mint azt, mely osztható, idomítható és változékony, melyet a geometrák mennyiségnek hívnak és bizonyításaik tárgyául vesznek; és nem is jöhet semmi egyéb tekintetbe, mint eme felosztások, idomok és változások; nem is lehet semmit igaznak tartani a mi ama közös elvekből, melyeknek igazsága felől nem kételkedhetünk, oly világosan le nem származtatható, hogy számtani bizonyítás gyanánt tekinthető. Minthogy pedig a természet minden tünete így magyarázható, azt hiszem, hogy a természettannak más elve el nem fogadható, sem nem kereendő stb. stb. Hát köztetek, főföbölcsészek közt ily nagy összhang van a mennyiségtan hasznos volta felől? Ily nagy egyetértés? Oh mi, kiket a tudatlanság álomkórja tart fogva! Oh mi tunyák és renyhék! Még nem ébredtünk föl. Még füleink nem hallanak? Ezeknek összhangzó véleménye még nem ébreszti föl bennünk a matematikai életet és mozgást és nem vesszük észre Platoval, hogy nemcsak «*az isten geometra mindenek felett,*» hanem magunk magunkban is, ha nyugszunk, ha ülünk, ha fölkelünk, ha állunk, ha járunk-kelünk: a mértan hasznát tapasztaljuk? Ámde mi gyönyörű böl-

csészek, az egész mennyiségtant elesküdők, még merészkedünk mindezeknek okát adni, mindezeket magyarázni! Tekintsetek a Plato Akademiájának feliratára: «senki be ne lépjen, ki mértanhoz nem ért,» és tanuljátok meg, hogy mily kibeszélhetetlen haszna van a mennyiségtannak minden művészet és tudomány alaposabb megértésére. Ugy hogy egykor Augustinusnak legteljesebb igazsága volt, midőn az isteni és emberi dolgokból kizárandónak ítélte azt, ki számolni nem tud (t. i. a mennyiségtan elemeibe nincs beavatva.) És Plato így nyilatkozott: «Hát nem észlelted, hogy a kik természeti tehetségüknél fogva matematikusok, azok minden tudomány fölfogására élesebb elmével birnak. És ha lomha és tompább elméket is e tárgyban képeznek és gyakorolnak, ha egyéb hasznuk nem is lenne, de közelismerés szerint fogékonyabbakká és élesebb fölfogásuakká válnak. Ugyanő «Epinomis»-ában a számtani tanulmányokra akkora súlyt helyezett, hogy azt állítja, hogy az, kinél e képesség hiányzik, legsztelenebb és legtudatlanabb ember. Helyesen akarta hát Pythagoras, helyesen Pláto, helyesen Aristoteles, helyesen maga Cartesius, hogy a mennyiségtani tanulmányok a természet-tudományokat megelőzzék. Ugyane nézetten volt Hippokrates és Galenus. Ugyanis Hippokrates Thessalus fiának hathatósan ajánlja, hogy a számtant behatóan tanulmányozza a betegségek emelkedésének, alábbszálásának, korszakos visszatérésének, változatainak, megállapításának érdekében; a mértant pedig a csontok fekvésének, sorozatának, kimozdulásának, visszahelyezésének, törés esetében visszaforrasztásának, egybekapcsolásának, kivételének s egyáltalán mindennemű bántalmának és gyógyításának szempontjából. Az ő nyomán állítja Galenus: A bajvivók többnyire a tornajátékokban koszorút aratnak, de a czél elérésére semminemű

tanulmányt nem fordítanak: így az orvosok többnyire egekig magasztalják Hippokratést, de mindent inkább cselekesznek mintsem Hippokrateshez hasonlókká válnak; mert Hippokrates úgy vélekedett, hogy a *mértan* és *csillagászat* az orvosi tudománynak legfontosabb segédtudományai; ámde ezek az ily tanulmányokkal foglalkozók ellen inkább támadnak, mintsem azok el-sajátítását szükségesnek tartanak. Hejh te oktondi, a mennyiségtan világtól megfosztott, vajjon többet látsz-e a természetbölcsélok iskolájában mint az Ulysses-től megvakított Polyphemos a maga barlangjában? Mert hiszen az egész csillagászat mi egyéb, mint számtani fölsorolása az égi testek mozgásának, mint mértani kirajzolása és fölmérése az égi gömböknek és csillagoknak hosszúság, szélesség, magasság szerint? Mi egyéb akár a Plato, akár az Aristoteles, sőt akár maga az Isten politikája vagy etikája, mint a jócselekedetek és intézmények viszonyaival arányos beosztása, összhangba hozatala? Innét van az, hogy mai napság Franciaország-, Anglia-, Dánia-, Lengyelország-, Olaszország-, Magyar- és Erdélyországban német katona nélkül nem viselnek háborút, mert — mondom — a matematikai tanulmányokban ezek mindnyájokat túlszárnyalják.* Innét van az, hogy Németország napról-napra újabb meg újabb fegyvereket talál föl. Ámde inkább sírnom kellene, mint beszélnem, ha

* E helyen Apáczai túlzásba megy, mert annak magyarázata, hogy német zsoldost szedtek minden ország hadseregében, épen nem a német viszonyok fölényére mutat, de hogy a harminczéves háborúban divatba jött zsoldos csapatoknak a német föld juttatott legnagyobb részt. A német ipar magasztalása is csak arra vihető vissza, hogy nálunk közvetlen közelben a német ipar a közvetítő az előrehaladt francia és a mi hátramaradt iparunk közt.

az egész magyar nemzet örök gyalázatára, fájó szívvel szemlélni vagyok kénytelen csapásainknak, inségünknek szégyenletes tudatlanságunknak és aluszékony tepedésünknek végtelen tengerét és azt a letörölhetetlen szégyenfoltot, hogy mi már nem is a fegyveres erőszak, nem is a rabság miatt, mint egykor a zsidók ekéik vasát és kapáikat a filiszteus táborba voltak kénytelenek vinni kiélesítés végett, hanem magunk szántából, pusztá álomkórság-, tiszta meggondolatlanúság-, szamar-tunya-ságból, egy értelmes emberhez sem, nemhogy uralkodó-nemzethez illő tudatlanságból, eltompult és elfásult lelkiismeretből, mely nem tudja, nem érzi a maga nyomorúságát és (hogy kimondjam a mit ki kell mondanom) vakságból, melylyel Isten megvert, hogy ügyefogyott, inséges, nyomorult mivoltunkat ne lássuk: minden műipari dologban az idegen segítségére szorulunk. Hazudnék, ha nem idegen építőmesterünk, nem idegen ágyúöntőnk, nem idegen tüzérünk, porcellán-gyárosunk és ékszerészünk, posztógyárosunk, kőmet-szőnk, órásunk és a műgépészek egyéb fajai annyira idegenek, hogy még a szerszámaikat is majd mind idegen szóval jelöljük meg. Oh, szégyeljük meg immár ily nagymérvű oktalanságunkat, resteljük már egyszer, hogy bennünket barbaroknak, bárgyúknak, tudatlanoknak és faragatlanoknak hívhatnak; mi kedvünk telik abban, hogy az idegeneknek örökké csak gúny tárgyai legyünk? Kinevetnek bennünket és méltán, hisz én is kinevetném őket, hogy a járatlan magyarokra kényö-kedvük szerint rátukmálhatják portékáikat, hogy ravaszsan becsapják őket, hogy érzik mint hiznak a mások szegénységén? Hát mit mondjak még a *dialektikáról*, a művészetek e művészetéről, a tudományok e tudomán-yáról? Ez — amennyiben természeti adomány — semmi egyéb, mint a józan észnek velünk született tehetsége,

melynél fogva vitatkozunk és okoskodunk, mely bennünket indít és serkent a dolgok nyomozására és kutatására; melytől mint a naptól a világ, a lélek minden oldalról fényt nyer az okoskodásra; melynek erejével sok száz évvel előbb, mintsem a fejtegetés mivoltáról egyetlen egy betűt irtak volna, számtalan bölcsen és éleselműen vitatkoztak, magyaráztak és okoskodtak, holott valamely művészi alakot kell vala öltetnie. Ő tanítja meg egyáltalán, mint kell mindenben az okozati összefüggést feltalálni és mindenre a maga mivoltához képest alkalmazni. Az ő mérhetetlen fensége és nagysága miatt szeretném a nyelvem a tollal együtt megkötni, mintsem valami szót kiejtsen ajkam mi az ő méltóságán alól áll, meglegszem ennyi dicsérettel. Hejh, de nekünk,

mint bornyu bámul újkapút

kell mindenre barommód bámézkodni, hacsak föl nem fegyverkezünk a logika világával és nem iparkodunk azon, hogy semmit se gondoljunk, semmit se beszéljünk se ne tegyünk, hol a logikai összefüggést világosan föl nem ismerjük, nem érezzük, nem látjuk.

Már most a bölcselet azon részére tér a mi beszédünk, mely azokat a nyelveket tárgyalja, melyekben az imént kifejtett bölcselet vagy egészen vagy nagy részt rejtőzik, úgyannyira, hogy senki sem mondhatja el jogosan, hogy ennek birtokába juthat, hacsak e diót meg nem törve úgy eszi ki belőle tartalmát, azaz hacsak a nyelvet el nem sajátítván, a benne lappangó tudományt bölcsen ki nem hámozza belőle és okszerű kifejtés útján a maga hasznára nem fordítja. De mivel nemcsak lehetetlen, de nem is olyan hasznos és szükséges mindazon nyelveket megtanulni, melyek valami hasznosat tartalmaznak, meg kell elégednünk azzal a néhánynyal,

melyek vagy majdnem az egész bölcselet vagy a tudományok nagyobb részének magyarázatára vállalkoztak. Ha velem együtt latba vetitek és megfigyelitek a bölcsesletnek és a tudományoknak keletkezését, fejlődését, hogy mily változatos és bámulatra méltó ennek egy néptől és egy nyelvtől kiinduló költözése és elágazása, azonnal belátjátok, hogy mely nyelveket kell a bölcseslet kedvéért tanulnunk és művelnünk. Ugyanis minden valódi és változatlan bölcseségnek ama kimeríthetetlen oceánja Isten, miután örök jóságával és legfőbb hatalmával egyesített kibeszélhetetlen bölcseségét teremtményeiben eleven színekkel kirajzolta volna, teremtetten az embert Ádámot, mindnyájunknak közös atyját, kit minden igaznak és jónak ismeretével az emberi és isteni bölcseség fölruházott, hogy mindkét bölcseség világos példáját mutassa meg, azonnal három fenséges és gondos megfigyelésre méltó tüneményt tárt elébe. Először is midőn gondjára bizta ama gyönyörű szép kertnek gondozását, azt akarta, hogy nem annyira a fáknak, füveknek és cserjéknek ismeretét szerezzék meg magának, hanem főképen a csillagok és égi testek ismeretében való jártasságot, a mi nélkül azokat művelni egyáltalán lehetetlen; ezért Vergilius nemcsak szépen, de természettudományi szempontból is felette bölcsen zengi Georg. I. 50.

De mielőtt a mezőket ekéd fölszántani fogná,
Éber gonddal ügyeld meg az égaljt s a szelek útját
S azt, hogy mint művelék a helyet már ősi időktől,
S mit terem és mire nézt meddő emez és ama tájék.
Itt búján a vetés nő, ottan a szőlő tenyészik,
Másutt fák, cserjék s a füvek megtermenek önként.

Ezután az emberi bölcseség tükrét is elébe tárta, mert elébe vezetett mindennemű állatot és megparancsolá neki, hogy azoknak természetükhöz illő

nevet adjon. Hogy e dolog mekkora bölcseséget és belátást igényel, Sokrates, a maga korában a legbölcsőbb ember Plato «Kratylos»-ában világosan előadja.

«Nemde, jó ember, ama szóalkotónak minden dolgot természetének megfelelő névvel kell úgy a szótagok, mint a hangok mivoltára nézve fölruházni tudnia és magára a dologra, melynek nevet adandó, tekintettel kell minden nevet alkotnia, ha valódi szóalkotó akar lenni és ha nem ugyanazon szótagokkal fejez ki valamit minden szóalkotó, tudnunk kell, hogy az érczműves sem ugyanazt a vasat használja, midőn valami célra szerszámát alkalmazza, de azért ugyanazt az eszmét akarván kifejezni, más anyagban is ugyanazt az eszközt használja, akár itt, akár a barbarok közt alkot.»* És kevéssel alább mondja: «Lehet, oh Hermogenes, hogy a mint te véled, henye foglalkozás a szóalkotás; ámde nem haszontalan és közönséges emberek műve. És Kratylosnak igaza van, hogy a dolgoknak természetükből ered a nevük és nem lehet akárki szóalkotó, hanem csak az, a ki a dolog belső mivoltának megfelelő nevet bír adni, alakhű kifejezését bírván találni e természeti névnek, úgy a hangokban, mint a szótagokban.»**

E helyen tehát nemcsak azt tanítja, hogy a *Névadó* oly mélyen ismeri minden dolognak benső természetét, hogy az arra alkalmazott szónak minden hangját és tagját vele természetes összhangba hozza, de ezenkívül mintegy ujjal mutat rá és irányoz a dolgok lényegében rejlő nevekre, melyek hogy a lehető legtermészetesebbek, legmegfelelőbbek és legillőbbek, ugyan ki kételkednék a felől? legfeljebb az, ki a legtudatla-

* Plato, Kratylos p. 389. D.

** Kratylos p. 390 D.

nabbakkal egyetemben nem tudja, hogy mit jelent **אֶרֶץ**,* mit **שָׁמַיִם**, mit **אֲרִיזָה**, mit **אָדָם**, és egyáltalán mit az egész héber nyelv és hogy e nyelvben megjelölt tárgyak természetét mily tökéletesen fejezi ki a jelentés. Ugy hogy minden túlzás nélkül el lehet hinni, hogy maga a Szent Lélek nyilatkozott meg és azt állítja, azt nyomja lelkünkbe, hogy minden állatnak az a neve, melyen Ádám nevezte el.

De kérhető valaki, hogy mi volt benne az isteni és theologiai tudomány? Én állítom, hogy a legnagyobb és legvalódibb mértékben volt ennek is birtokában. Ugyanis az Istent oly tökéletesen, oly közlőrl ismerte, hogy bennünk ez életben e világos ismeretnek csak magvai vannak meg, mert hiszen ő isteni életet élt és így az Isten akaratja szerint élt, magában az Istenben leledzett az Istennek dicsőségére; mert hiszen benne az egyetemes erkölcsi törvény élt, melyből, mint ki nem apadó forrásból, erednek az ethika, oeconomia és politika örök igazságai. — Ennek látható és érzékelhető jelöl a Mindenható neki szánta az Élet fáját. Ámde az ő szánalmas bukása után, e tündöklő világosságnak csak szikrája és pedig a leghalványabb szikrája, t. i. a józan okosságnak ereje marad meg benne, ki az addig ismeretlen dolgokat érzékléssel akár magukban közvetlenül, akár hatásukban másnak közvetítése nélkül felfogá, a szemlélet és érzéklés útján felfogottakat és ezeknek megkezdett ismeretét megjegyzé és emlékezetbe vése; a gyakran érzékelt és megfigyelés útján megjegyzett dolgokat rávezetés segítségével egymás közt összehasonlító és ebből valami következtetést vont le; és végre tapasztalás útján és bármely alkalommal eme már bizonyos tüneményeket pontosan és ala-

* *erecz*: föld; *sámajim*: ég; *arjeh*: oroszlán; *ádám*: ember.

posan megvizsgálá; mert hiszen ő kezdetben a természetfeletti adományokon kívül, értem a *Szentséget*, melylyel egész életét kegyesen és Isten akaratja szerint intézte és értem az *Igazságosságot*, melylyel tartozó kötelességét a hozzá legközelebb állók, t. i. fiai, irányában teljesíteni bírta, melyek egyszersmind a természeti adományok támogatói és előmozdítói is valának, természeti adományokkal is az ő főfő Alkotójától, Istentől bőségesen fel volt ruházva, a mennyit csak elbir az emberi természet. Volt benne mély belátás és éles elme, mely minden egyes dologban, minden egyes jelenséget meglátott és észrevett; volt benne kiváló tehetség a dolgok okainak és lényegének megismerésére; volt benne legmagasabb mérvű bölcsesség a kölcsönös viszonyok és elvek megállapításához, volt benne mélységes belátás, melylyel mindennek hasznát felfogta és végre volt benne fenséges és tökéletes művészet, melylyel mindezt a gyakorlatban valósítani tudá. Mindebből az előbb leírt módon egy részecskét, bár nagy fáradsággal és küzködéssel visszaszerezvén, fiait, a kikkel hosszú-hosszú időn át (mintegy 930 évig), együtt élt, sok találmányára megtanítá. Ennek jeles bizonyossága Séth, Ádámnak nemcsak fia, hanem erényeinek és bölcsességének örököse, ki Josephus szerint atyjától neveltetvén, midőn azt a kort elérte, hogy azt a mi helyes megkülönböztetni bírta, egészen az Erény tanulmányozására adta magát és miután maga is a legjobb emberré vált, magához méltó fiakat hagyott hátra, kik mivel mindannyian jó tulajdonokkal valának megáldva és hazájukban békés egyetértésben lakozának, örökös boldogságban élték le napjaikat és a csillagoknak és égi testeknek ismeretét szerezték meg és hogy fölfedezéseik az emberek emlékezetéből el ne vesszenek és elébb el ne enyészsenek, mielőtt ismeretesekké válná-

nak, tudván azt, hogy Ádám a világ végét megjósolt még pedig egyszer tűz, egyszer víz által, két oszlop emelvén, mindenikre rávésték találmányaikat, hogy a téglából épített oszlopot a víz ledöntené, a kőoszlop fenmaradva nyújtson az embereknek alkalmat a találmásra és fölirata láthatóvá legyen. Mondják is, hogy emez általuk fölláttatottköemlék mai nap is fennáll Syban. Ezek után négy emberöltővel származik le Encok ki a csillagászat és más egyéb tudományoknak ismeretéhez még a jóslatokat is csatolta, melyek közül Jakab apostoltól idézve fenmaradt. Ez, ez az a görög től annyira magasztalt Atlas, kiről a költő Aen. I. énekében zengi:

Ottan zengi arany lantján a nagy üstökű Jopas
Azt mire ősz Atlas tanította meg egykoron ötet,
Zengi a bolygó Hold meg a Nap magas égi futását,
Tűz, víz honnan ered s honnét a sok állat, az ember
S zengi, miért siet úgy le a nap zord téli időben
És mi marasztja viszont, a midőn meg késik az Éjjel

Ez adott Mathusalem és Lamech útján lételt Noé a görögök előtt annyira ünnepelt Prometheusnak nek útján, mint Sokrates mondja a Plato Philebosában amaz isteni adomány (a logikus gondolkodás) egyszer szállt le az emberekhez a híres tűzzel. Mert ki hihet el, hogy eme leleményes ember, sok egyéb dologban ne lett volna nagyon jártas, mert hiszen nagyon bizonyos, hogy eme korbéli emberek őseiktől különleges ismereteket örökölték? Ezekről halljuk, hogy a matematikai, physikai és theologiai tudományokban jártasok voltak. Ezzel valamint a világ úgy a bölcses első korszaka is befejezést nyert. Ugyanis nem sokkal (és itt Heurnust követem) az emberek balgatag heves uralkodási vágytól ragadtatván el, az Isten teletétét és a bölcsélet tanulmányát megvetette, elha-

golta, kialudni hagyta. Kham Noéh kisebbik fia, Syriát, mely fivérének Semnek volt öröke, fegyveres erővel megtámadja, elfoglalja. A kegyes atyákat és úgy a profán, mint a szenttanokat (a megváltás magváról szóló tant is) üldözőbe veszi. Urban, e khaldéai városban, Ábrahám hazájában, a tüzet imádás tárgyává tette, az ellenszegülőkre súlyos büntetést szabott. Ennek törvényes fia Nimrod számos győzelmes csata után, birodalma székhelyévé Babelt tette. Azonban Ninus Sem fia, királyától elpártolva Assyriát foglalá el és ezt sok szép várossal ékesíté, melyek közt úgy nagyság mint pompa tekintetében legtündöklőbb város volt Ninive, az assyr királyok székhelye. Midőn ezt a babyloniaiak Isten igazságos büntetése következtében legyőzték és elfoglalták és a világralom Babelre, eme szintén óriás terjedelmű városra szállott, kétségkívül a hatalmat és gazdagságot, valamint a tudományok művelését, mely tekintettel a város nagy fényére, a lehető legmagasabb fokon állhatott, Babel egyesítette. Ezért mondja az ép oly bölcs, mint ékesszóló Cicero: «Kezdetben az assyriaiak, hogy bizonyító példát a legtávolabb időből meritsek, országuk nagy kiterjedésü síkságai miatt az ég boltját minden oldalról szabadon láthatván, a csillagoknak kelését és mozgását szemügyre vették: ezt följegyezvén, emlékezetbe hagyták, hogy kinek-kinek melyik mit jelent. E nép közt a khaldeiekről tartják, kik nem a tudomány, de a nemzetség nevéen lettek így nevezve, hogy a csillagok huzamos megfigyelése útján előre meg birták mondani kinek-kinek sorsát és azt, hogy ki-ki minő végzetre született. Mondják, hogy az egyiptombeliek is számtalan sok századok hosszú tapasztalata alapján sajátíták el ugyanezt a mesterséget.» Így Cicero. Ehhez járult ama roppant nagy és a hagyományokban oly nagyhírű toronynak építése, mely a monda szerint Bel, a Semira-

mis atyja, a csillagok vizsgálására adta magát. Ugy, hogy Plinius méltán hivatkozik Epigenes tanuságára, ki állítja, hogy a babyloniaiaknál 720 évi csillagvizsgálás eredménye volt téglákra fölvésve, mint szintén Averroes is, ki erősíti, hogy a khaldeaiaknál nem kisebb mértékben virágzott a bölcsészet, mint a görögöknél Aristoteles korában.

Valószínű, hogy ez időben (t. i. a vizözöntől számítva 291 tájt) élt Baktria királya Zoroaster, a kitől (mint sokak véleménye szerint az egész Astromia és Magia feltalálójától) az indok, aethiopohok és az egész kelet bölcsészei erednek, kik legelőbb művelték az etikát, physikát és a csillagászatot. Ő Ninustól háborúban legyőzetvén, véget vetett életének. Ez időtájban született Ábrahám, ki Khaldeopolisból, melyet Kham kényuralma bálványimádásra kényszerített volt, kivándorolván, Kanaánba költözik, hol a fénicieket, kik messzi kiterjedésben uralkodtak, sok mindenre megtanítá, miket ő a babyloniaiaktól és őseitől tanult és a miket saját tapasztalásai útján is nagyban gyarapított.

Ezért mondja Sabellicus :

«Hogy ha hiszünk hagyománynak, először a féniczi népnél kezdték vizsgálgatni az égen a csillagok útját, s ők jelölik meg azok keltét, nyugtát, delelését.»

Ezért mondja a nagy tudós Plinius : «Maga a féniczi nép nagy dicsőséget szerzett magának a betük föltalálásával, valamint a csillagászat, hajókázás és hadi mesterség művelése által.» Ábrahám ezeknél tartózkodott egy néhány évig. Egyszer kegyetlen éhínség dúlt az egész országban, úgy, hogy kénytelen volt kivándorolni és Egyiptomba menni, melyről hallotta, hogy ez időtájtbő termése van ; annál örömelebb ment ide, mert bizonyosnak tartá, hogy itt a bölcelet, a szomszéd féniciekekkel és khaldeaiakkal való sűrű érintkezés folytán

virágzik. Magához Pharaohoz, Egyptom királyához menván és látván, hogy ez a bölcséleti tanulmányokért rajong, neki a csillagászat több eddig nem ismert tanát adta elő. Ezután az ő papjaival is (kik Hermes Trimegистostól, Noé tanítványától, Khuz nevelőjétől, ki később az ő gyermekeinek Isisnek és Osirisnek vált mesterévé, és Asclepiustól, az ő tanítványától, a bölcsészettől és különösen a mathesisből sok mindent tanultak) sokat vitatkozott a csillagászati kérdések felől és őket eme dolgok mélyebb ismeretére vezette és az arithmetikába, melyben addig járatlanok voltak, beavatta és az isteni bölcsesség több más kincseivel ajándékozta meg őket, melyeket később József és Jákob kétségen kívül igen nagy mértékben gyarapítottak. Viszont e főpapoknak különböző tisztök volt: némelyek csak a csillagokat vizsgálták amaz igen magas és híres pyramisokról, mások a vizsgálatok eredményeit ítélték meg, azoknak hatását magyarázván, mások a physikára szentelték magukat, mások meg a magiát üzték, kiknek Mózes idejében fejei János és Jambres voltak; mások a kormányrudnál ülven, az ethikával és politikával foglalkoztak; mások a királyok viselt dolgait jegyezték föl írott emlékekbe; mások megint a mértant és földiratot tanulmányozták, mások meg a legnagyobb buzgalommal az orvosi tudományt művelték. Mindez virágzott nemcsak az izraelitáknak Egyptomba való bevándorlásuk alkalmával, de egészen Mózes idejéig, kiről mondják, hogy «az egyptombeliek minden tudományába képeztetett. Ő e tudományokat az izraelitáknak Egyptomból történt kijövele után is hitsorsosaival bőségesen közölte, míg Salamon minden tudományt és minden tant a legnagyobb tökélyre fejleszté. Judeából, de még inkább Egyptomból Görögországba költözött a tudomány. Ugyanis Aesculap átszállítá az orvosi tudományt

(tőle származik le 17-ik ízben a nagy Hippokratész, Orpheus a theologia rejtelmait, Solon és Lykurgos törvényeket; Pythagoras és Plato (Solon vérrokonai) sok mások más-más tanokat; kik nagyobbára szelíd és mélyes tanulási vágytól sarkalva Egyiptomba mentek onnét a tudományok mérhetetlen kincseit hozták magukkal, míg azelőtt csak költők valának egy Linus, Orpheus, egy Homeros és egy Hesiodos. Így lett Görögország az összes műveltségnek újabb hazája. Ugyanis (a mint Diogenes Laërtius állítja) a bölcsességnek két kútfeje volt; egyik Anaximandrostól, a másik Pythagorastól ered. Anaximandros tanítója a mi Thales volt, ki maga Egyiptomban tanult, mint ki a bölcszségére nézve fénicziai volt; Pythagorasé pedig Pherekydes. Az a bölcsész volt a jon bölcsész, Thales Joniából való volt; emez az itáliai, mert ő az alapítója Pythagoras nagyobbbrészt Itáliában bölcsész volt. A jon bölcsész végződéek Klitomakhos, Khryszippos és Theophrastossal; az itáliai Epikurosszal. Utána Thalest követte Anaximandros, Anaximandrost Anaximenes; Anaximeneset Anaxagoras; Anaxagorast Anaxagoras fia, ezt Sokrates, ki az erkölcsstan megalapítója. Ennek utódai voltak a socratikusok és főként Plato, a régi Akadémiát alapította meg, Plato nyomába követte Speusippos és Xenokrates, ezt követte Polemon, ezt követte Krantor és Krates, a ki után következett Speusippos, ezt követte silaos, ki a közép Akademiát létesíté; ezt követte Laktydes, az új Akademia kezdeményezője. Laktydes követte Karneades, ezt Klitomakhos és így végződéek az iskola Klitomakhoson. Krysipposon pedig a kezdeti sorban: Sokrates után következett Antisthenes, Antisthenes után a cynikus Diogenes; utána a thales Krates; Krates után a kittiumi Zeno; Zeno után Khryszippos. Theophrastoson pedig így v

dik: Plato utódja Aristoteles, Aristotelesé Theophrastos. Így származott le a jon bölcsészet. Az itáliai bölcsészet sorrendje a következő: Pherekydes után Pythagoras; Pythagoras után fia Thelangos következett; utána Xenophanes, ezután Parmenides, utána az eleai Zeno, Leukippos követte Zenot, Demokritos Leukippos; Demokritost többen, kik között hírnevesek Neusiphanes és Naukides. Ezek után jött a maga sorján Epikuros. A bölcselők pedig általában két főcsoportra oszlanak. Vannak az ugynevezett *dogmatikusok*, a kik a dolgokról mint elvek alá foghatókról értekeznek és vannak *ephektikusok*, kik az elvi kijelentéstől tartózkodnak és a dolgokról úgy vitatkoznak, mint a melyek elvi összefoglalásra nem valók. Bölcsészetük pedig három részre oszlik: physikára, erkölcsstanra és dialektikára. A physika tárgya a világ és a világban létező dolgok magyarázata; az erkölcsstan szól az életről és az erkölcsökről; végre a *dialektika* mindkét résznek megokolásával foglalkozik. Mindeme dolgok felől a mondott bölcsészek közt vitatkozások és versengések folytak. Az akademikusok egész Platoig mindenről igen mérsékelten ítéltek és semmit határozott bizonyossággal nem állítottak, kivéven Gorgiást és Protagorast, kikkel Sokrates a legnagyobb buzgalommal szállott szembe és az ő vakmerőségük ellenében a bölcselkedés régi módját megvédelmezte. Plato a Sokrates módszerét nemcsak megtartotta és helyeselte, hanem még tovább fejleszté. Utána az iskolás bölcsesség ez irányt megint koczkáratette, mert ki-ki a maga tudományát és a maga elveit hirdette azok számára, kik ez iskola szolgátságába hajoltak minden igaz ok és valódi meggyőződés nélkül. Így állítottak föl ellentétes tanokat a Peripatetikusok a Stoikusokkal, a Stoikusok az Epikureistákkal és az Epikuros hivei mindkét iránnyal szemben a természetről, a leg-

főbb jóról, a tudományok műveléséről, azaz a bölcsesség egész birodalmáról; mindenik a maga nézetét mint legbizonyosabbat állítja föl és védelmezi, holott ily sok és különféle ellenmondások mellett majdnem bizonyos, hogy egyik nézet sem teljesen igaz. E férfiak ellen Apáczai kesilias és később Karneades és több másan erélyesen és összes tehetségükkel a Sokrates hathatós példáját követve fölfegyverkeztek, hogy a bölcselkedés régi szomszadságát és hatalmát visszaállítsák. E bölcsesleti módszer egész Cicero koráig uralkodott. Ezért érthető (mint Taleus mondja), miért voltak kezdettől óta oly nagy számmal az Epikuros hivei, a Peripatetikusok, a Stoikusok és oly kevesen az Akademiikusok. Miért oly nagy számmal az Epikuros hivei? Mert a gyönyörök a lecsábosabb úrnőink, kik hizelgéseikkel törbe ejtenek nemcsak némely embereket, de a legnagyobb városokat és nemzeteket is. Miért van oly sok Peripatetikus? Mert még képzetlen embereknek is a legkönnyebb egész napon át az iskolában asszonyos módon czivódni és a legfőbb jóról elterjedt ama népszerű nézetet hirdetni, hogy a vagyon, a tisztas állás, a jó egészség, a szépséges feleség, a háborítatlan folytonos jólét teszik az embert boldoggá.

És miért van annyi Stoikus? Mert sok oly durva rideg lélek van, kiknek kedves és szép dolognak tűnik föl, ha az emberszeretet szavára nem hajolnak, ha ridegen és szigorúan beszélnek mindenről. Mindeme Epikureisták, Peripatetikusok és Stoikusok ha egyszer valami nézetet bevettek magukba, valóságos szentségtörésnek tartanak attól elállani, mondja Cicero. És miért vannak oly kevés számmal az Akademiikusok? Mert kevés emberben szilárd és kitartó a bíráló képesség és legtöbbször a tanulás és kutatás fáradságától visszariadnak; mert ha az egyes szaktudományokat (hogy Cicero

val szóljak) nagy dolog felfogni, mennyivel nagyobb felfogni valamennyit? Pedig föltétlenül ezt kell tenniök azoknak, kiknek feladata az igazság kinyomozása érdekében egyfelől minden bölcsésszel szemben, másfelől az ő védelmükre kelni. És a bölcsészet e zilált képe megmaradt a görögöknél nemcsak a Cicero, de a Megváltó koráig is, melyet Cicero 78 évvel előzött meg, úgy hogy amaz égi bölcseséggel felruházott bölcsész, Pál, kénytelen volt Athénban a Stoikusokkal és Epikuros hiveivel egyaránt vitatkozni és harcolni. Ezek közül a stoikusok tetszésük szerint gondoltak ki külön vallást, az Epikuros hivei minden vallást kigunyolnak, minek folytán mindig erős gátul szolgáltak a keresztyén vallás terjedésének, úgy, hogy ezek sorából alig tért át valaki a keresztyén hitre, valamint nem a Peripatetikusok felekezetéből sem, mert a keresztyén tanokkal ellenkező elveket védelmeztek. Csak a Platonikusok vagy Akadémikusok csatlakoztak egyre nagy számmal a keresztyén valláshoz, mint bölcs és erkölcsileg fegyelmezett emberek és azt mindennemű ellenségével szemben bátran és nagy szerencsével védték meg. Ilyenek voltak a többek közt Alexandriai Kelemen, Justinus, Irenæus, Origenes és más az Ujszövetség hatása alatt álló görög, részint profan, részint szent bölcsészek, kik Görögországban nagy számmal virágoztak egész addig, míg eme birodalom fénye hanyatlani kezdett és a törököknek vad dulusa a tanszékeket mindenütt fölforgatta és az ártatlan könyvtárakat szörnyű tűzvészszel elpusztította. Ime, hová tér vissza beszédem! De csak könyhullatással emlékezhetem meg a híres alexandriai könyvtárról, mely e földön a legjobban fölszerelt könyvtár volt. Ezt Omar kalifának nem annyira emberhez, mint vadállathoz illő ama dilemmája, melyet a közbejáró Philoponus gramma-

LIBRARY

tikus kérésére Amru * vezér utján adott (t. i. ha a
 könyvtár könyvei vagy megegyeznek az Alkorán
 vagy azzal ellenkeznek; ha megegyeznek, akkor
 az Alkorán; ha ellenkeznek, akkor megsemmisít-
 dők) barbar módon elpusztította. Az e könyvtár-
 talált könyveket a vezér parancsára a fürdők fűté-
 s-hordták szét; ezeknek fűtésére egy kerek félévig n-
 tottak anyagot; min nem csodálkozhatik eléggé
 a szaraczenek történetét ismeri: Alexandriában ez-
 tájt négyezer fürdő volt! Oh a tudományok köztárs-
 gára nézve leggyászosabb nap! Oh legvégzetesebb n-
 Sohase számíttass a Múzsák ünnepnapjai közé; s
 a bölcsesség napja neked fel ne keljen! Átkozott az
 nek uralma alá vettetél, töröltessék el még emléke-
 népek uralkodói között. Múzsafiai jertek, velem eg-
 keljetekek siralomra! Mert akkor rabolták el tőletek
 híres bölcsészeket, theologusokat, matematikuso-
 philologusokat és történészeket, kiknek neveit mű-
 czimével együtt megtaláljátok egyes szerzőknél ne-
 szóval fölemlítve, de magukat sohasem forgathatját-
 De míg a törökök vajdája ily botorul dühöngött, az
 bok a régiek szellemét föléleszték. Ugyanis az Ommj-
 uralma, mely alatt az arabok (mint Saed Kadi mor-
 más tanulmánynyal mint saját nyelvök és joguk ta-
 mányozásával nem foglalkoztak, (az egy orvosi t-
 mány kivételével, melynek a szükség szerzett becs-
 tet), a Hasemidákra szállván át, ezek sorában a m-
 dik uralkodó Abu Gyafar Almansor, a szépművész-
 pártfogójává lett és a törvénytudományhoz, mely-
 kitünt, a bölcelet és főként a csillagászat tanulmá-
 zását csatolta. De ama polczra, hol később állotta
 tudományok, azt a hetedik uralkodó Al Mamon em-

* Amru ibn es-Asz, Omár hadvezére, Egyptom meghódítója.

Ő (mint Pococke állítja) e tudományok iránt lelkesedvén és azokat az illő tiszteletben részesítvén, hogy a forrásukból merítesse Görögország legkiválóbb íróit (kik még fenmaradtak) a fejedelmek könyvtáraiból követek közvetítése útján fölkatatván, mindenütt összegyűjtette, jutalmat tűzve ki a nyelvtudósoknak azoknak az arabnyelvre való lefordítására csábítgatta és minden követ megmozdított, hogy a szép mesterségeket előmozdítsa. Valóban fejedelmi törekvés! Így történt, hogy rövid idő alatt az egész keleten és nyugaton messze elterjedt az arab nyelv és benne megnyilatkozva mindennemű bölcsélet fénye tündökölt. Így az araboknál Almaman és utódainak pártfogása alatt oly mérvben fejlődött a tudományok művelése, hogy (Saviliusszal szólván) alig álltak hátrább a görögöknél. Mert éles elméjü és nagy buzgalmu férfiak egy irodalmi műfajt sem hagytak parlagon. Egy jeles terméke sem volt a görög földnek, mit el nem sajátítottak volna és a maguk szelleme is nem kevésbé kiváló alkotásokat hozott létre. Legfényesebb bizonyágotszolgálat A verrhoes, Aristoteles híres fordítója magyarázója. Avicenna, jeles orvos és bölcsész Euklides Elemeit arab nyelvre fordítá és a legjobb magyarázatokkal világította meg. Ő róla, ki Kr. u. 984-ben született, mondják, hogy alig tíz éves korában a humán tudományokat és mindazt mi az Alkorán megértésére tartozik, már értette és az egész encyclopædát 18 éves kora előtt bevégezte; ez idő alatt soha egy éjszakát egészen át nem aludt és nappal sem volt érkezése más dologra és ha valami nehezen felfogható dologra bukkant, templomba ment, hogy az istentől e csomó megoldását kikönyörögje. Nem hozom föl ama nagy bölcsészt, jogászt és orvost R. Maimonidest,* kinek, hogy mit köszön az

* Híres tudós, ki 1135-ben született Kordovában. Dalála

arab irodalom, kleanthesi virrasztás alatt irt, bá-
tos tudománytól duzzadozó műve: Móreh han-ne-
him tanusítja. Semmit sem szólok ama jeles műv-
melyeket az arabok, azon egész hétszáz év alatt
den tudományosságban irtak, melynek folyamán
a tudományok csaknem egész Afrikában, Ázsiában
Európában is Spanyolországban virágoztak. De
semmi sem marad mindig ugyanazon egy állapotban
a török uralom alatt náluk e tanulmányok hany-
kezdettek és előbbi tekintélyükkel együtt régi erej-
elvesztették.

Ugyane barbárok szörnyű dülásai következté-
Múzsák Görögországból kiűzetvén, Itáliában és
cziában új lakóhelyet kerestek, nem mintha L-
már azelőtt is ezeket leányai gyanánt nem is-
volna; mert hiszen Cicero kora óta (ki legelőször
latinoknak saját anyanyelvükön bölcsészeti mű-
mint maga is nem egy helyen tanubizonyságot
minden tekintetben tanult és jeles férfiak virá-
mint Lucretius, Vergilius, Ovidius, Horatius, Pl-
Tertullianus, Augustinus és még többen, hogy ne-
sem Enniust, Plautust, Terentiust stb., kik még C-
nál is régiebbek valának és nem oly nagy bölcs-
De mivel a tudományok Itáliának a góthok első o-
óta mindezideig mély barbárság éjjelébe voltak
metve, a görög tudósoknak Itáliába történt bevá-
lása folytán megnyílt görög forrásokból, ezeknek
közreműködésével ismét új életre keltek. Ezek so-
elsők voltak Khrysoloras Emmanuel, Trapezonti Gy-
Gaza Tivadar, Argyropylos János, Kkalkondylas I-
ter, Musurus Márk, Laskaris János, Typhernas Ge-

alhá-irin (Tévelygők utódja) czimű művét magyarra for-
Klein Mór.

Spargiata Jeromos, a kik útján a görög izlés annyi száz év mulva ismét Latiumba költözvén, a szabad és human* tudományok a scholastikusok szennyéből és homályából kitisztítva, régi erejüket visszanyerték, Aristotelest és más görög írókat nyilvánosan magyarázni, a régi görög műveket lefordítani, a leghasznosabb kommentárokat és tanulmányokat napfényre hozni, kinyomatni kezdték. Ez úton ezek (miben Gazának főérdeme van) merészen, de nagyon szerencsés eredménnyel a latin nyelv kifejező képességét is nem csekély mértékben fokozták. De miután az emberek túlvitt hiszékenysége a lelkeket elfogulttá tette és Aristotelesnek mintegy bölcselmi mindentudóságot kezdenek tulajdonítani, föltámasztá az Úr a mult században, az evangeliumi vilá-gosságnak Luther, Bucer, Oecolampadius, Zwingli, Kalvin útján történt megújhedása után Ramus Pétert, ki a valódi bölcséletnek, mely akkor haldokolt, segítségére jött, a következő század szennyétől megtisztította, a hamis és a keresztyén igazsággal ellenkező véleményeket megczáfolta, az igazságra borult kimmeriai** homályt elűzte és a bölcsészet zavaros khaosát a tudomány mód-szerének fényével szép rendbe hozta. Fényes bizony-ságai ennek a grammatika, dialektika, arithmetika, geometria. Tanubizonyosságai az ő grammatikai, retorikai, dialektikai, matematikai, physikai, metaphysikai tanításai és a vallásról írott magyarázatai. Oh kegyes és tudós szellem! Bár ha csak egy szikrájával rendelkez-ném a te ékesszólásodnak, hogy ha az idő engedné,

* Érdekes, hogy az azóta is szentesített kifejezésekkel jelöli meg ez újabb irányt, a gymnasiumi képzés alapját: *«disciplinæ liberaliores et humaniores.»*

** Homerosnál Kimmeria mesés örök ködborította tartomány nyugaton, az Okeanos partján. A klasszikusoknak a sötétség tipikus hazája.

a te tragikus sorsodról szólhatnék ékes ajkkal eme fényes gyülekezet előtt! De midőn Párisban Aristoteleshez a bölcsészekről minden időben megszokott és elfogadott módon Észrevételeket adott volna ki, megbélyegeztek, mintha minden tudományt felforgattál, minden emberi és isteni jogot lábbal tiportál, az emberi szabad ítéletnyilvánítást megsemmisítettél, egyszóval mintha a világtól a világító napot elraboltad volna és mint főfő bűnös tűzhalálra ítéltél. De, midőn még alig hogy felolvastad volna magyarázataidat, nem az Akademia elé idéznek, hogy ott vitatkozás utján véd magadat, hanem főben járó bűnöket ítélő törvényszék elé hurczolnak és eddig hallatlan vád alá fognak, hogy az által, hogy Aristotelesnek ellentmondasz, a theológiát és a tudományokat gyöngited; hirneved, vagyonod kockára tétetik. Észrevételeidet és Tanításaidat ráfogott és eddig ismeretlen okból elítélik; téged, szerzőjüket a bölcelet egész területéről mintegy száműztek és még ezenfelül súlyos büntetés terhe alatt eltiltották, hogy soha sem irással, sem szóval a bölcelet mezejére lépni ne merészelj! Oh szomorú, oh nyomorú emberi végzet! Ime, az esztelenség mily mélységére sülyedtünk! Ime, ki az emberek irányában legnagyobb érdemet szerzett magának, a legrosszabb hirbe kerül! De mi mérhetetlen az Isten jósága! Lotharingiai Károly e vérszomjas ítéletet eltörli, Ramust régi becsületébe visszahelyezi és a király kegyéből a bölcelet régi szabadságát ismét visszanyeri. Innét támad azután a reformátor bölcselők ama sora, kik ily vezér alatt úgy a profán, mint a szent-írókhoz tudós és hasznos magyarázatokat adtak ki, nem kevésbé lévén termékenyek új gondolatok föltalálásában, mint azoknak közhaszonra való közlésében. Erről tesznek megdönthetetlen bizonyosságot a különböző encyclopædia írók, Martinius, Fabritius, Alsted, Kecker-

mann és mások, a kikben (néha akaratjuk ellen is) a ki nem látja Ramust, vak. Mi legalább a mi Encyclopædiánkban arra törekedtünk, hogy ha Ramus halottaiból föltámadna, ezt a többiek felett magáénak ismerné el és nekünk köszönetet mondana, hogy végre általunk nemcsak óhajtása valósult, de ő, ki a magyar nyelvet nem ismeré, általunk a magyaroknak magyar nyelven bölcselkedik. De mivel egy ember, nem egy század tulajdona a philosophiai bölcseséget tőkélyre vinni, nem akarta a Mindenható Isten, hogy a mi korunk nélkülözze az ő jóságának tanujelét, hanem a világnak e késővén körában támasztotta az előző századok irigységet keltve föl Des Cartes Renét, az egész bölcsészet újjáteremtőjét, korunknak páratlan ékességét és díszét, az úgy származás és ősök valamint műveltség és erények tekintetében legelőkelőbb férfiút. Ez midőn látta, hogy a bölcsészek körében csupa versengés, czivódás és asszonyos feleselés uralkodik, az a gondolata támadt, vajjon nem lehetne-e valami módon a bölcsészeti igazságokat a mennyiségtani igazságok bizonyosságáig fokozni? Nem csügged el; mindent kétkedés tárgyává tesz, a hol csak a legkisebb oka volt a kétkedésre 's midőn ily módon saját eszének, mint gondolkodó valónak létezését kétségbe nem vonhatá, azon következtetésre jut, hogy lehetetlen annak nem léteznie. Míg ezt kutatja, arról győződik meg, hogy Istennek is léteznie kell: ezután jön rá a *test* valódiságára, mint a mely hosszúságban, szélességben és mélységben bir kiterjedéssel és különbözőképen változó és különféle alakot ölthet. Mivel mindegyik igazságok oly kevés számmal vannak és oly nagyon világosak, ha az egész emberi bölcsélet ezekből levezethető, mint a hogy tényleg levezethető, mi részben már Cartesius előtt is megtörtént: önként következik, hogy e bölcséleti módszer a legjobb. Ennek maga a föl-

találószerint, de saját tapasztalataink alapján is a következő gyümölcsseit szedhetjük. Első gyümölcse az a gyönyör, mely áthatja azt, ki eladdig ismeretlen igazságokat fedez föl. Második az, hogy ez elveket követvén, rendre minden előforduló dologról helyesebb véleményt alkotunk magunknak és bölcsőbbek leszünk: e gyümölcs épen ellentéte annak, melyet a közönséges bölcsészeti szokott teremni. Harmadik az, hogy mivel az így fölfedezett igazságok tiszta világosságot és bizonyosságot öltenek, a vitatkozás összes anyagát megsemmisítik és így a lelkeket szelidségre és egyetértésre hangolják. Éppen az ellenkezőt művelik az iskolás bölcsészeti vitatkozásai, melyek azokat, kik ebben gyakorolják magokat, észrevétlenül és minden ok nélkül mind czivódóbbakká és makacsabbakká teszik, mi főokául tekinthető azon hitszakadásoknak és versengéseknek, melyek a világot ma is fölzavarják. Utolsó, de legfontosabb gyümölcse ez elveknek az, hogy ezek követése útján oly igazságokat is föl lehet fedezni, miket ő maga ki nem fejtett és így lassanként folytonosan előbbre haladva az egész bölcsészeti tökéletes ismeretére és a bölcsesség legmagasabb fokára lehet jutni. Ez lesz a bölcsélet legnagyobb és utolsó korszaka. De ime hová ragadt el a tárgy kellemes változatossága! Visszatérek beszédem czéljához, egyetmást még elakarván mondani a nyelvtanulás szükségességéről. De hogy ne olybá tűnjek föl, mint a ki fényes nappal gyertyát gyújt, mellőzöm a latin nyelvet, melyen az egész nyugat beszél, melyet nincs Európában oly félreeső zúg, hogy ne ismerne, melyen adják elé az összes tudományokat, művészeteket és szaktanulmányokat, melyen olvashatók a történetek, melyen szólalnak meg a tudósok fejtegetései, magyarázatai, vitái és ellenvetései: fordítsuk figyelmünket a görög nyelv végtelen sok hasznára. E nyelv magába foglalja

mindazt, mit a latin nyelvről az előbb mondottunk Plato korától fogva, mely Krisztus előtt 266-ig virágzott egészen Krisztus születése után 1400-ig, de főként a mint ma áll a dolog, a görög nyelv ismerete nélkül, teljesen senki meg sem értheti. Vagy kételkedik talán ezen valaki? Mondja meg az, ki görögül nem tud, mit jelentenek e szók: grammatika, ethnologia, syntaxis, rhetorika, tropus, metonymia, metaphora, synekdoche, ironia, epanorthosis, aposiopesis, epizeuxis, epanalepsis és több más kifejezés a rhetorikában? Mi a dialektika, geometria, axioma, syllogismus, methodus? Mi a mathesis, arithmetika, geometria, centrum, perimeter, diameter stb.? Mi a physika, astronomia, zodiacus, polus, tropicus stb.? Mi a geographia, musica, Dia pente, Dia panton,* dia tessaron stb. De, hallgatóim, miért fárasszalak titeket és magamat a példák terhes felhalmozásával? Nézzetek bele bármelyik szótárba és csodálkozni fogtok, hogy untig mindegyre találjátok az ily észrevételét; görögből ered, görögből ered, görögből ered. De a ki a göröghöz nem ért, ki érti meg ez észrevételt: görögből ered. Hozzájárul még e nyelvnek előkelő finomsága, melylyel mindannyi fölé úgy kiemelkedik, mint a galagonya bokrok fölött az cyprusfák. Halljuk csak, mit mond e dologról Quintilianus: «Ugy nézem, mondja, hogy maga a római nyelv nem bir azzal a bájjal, mely csak az attikai nyelvnek adatott meg.» Hallgassák meg Gelliust is: Gyakran utána tettem az ő csekély számú szavaik mellé ezek jelentését, melyeket sem egy szóval kifejezni nem birja, mint a görög vagy ha többnyire több szóval jelöljük meg ugyanazt a fogalmat, oly világosan és oly találóan ki nem fejezi a latin nyelv, mit a görög három szóval kifejez. És Lucretius

* Voltakép diapason.

is azt állítja, hogy a latin nyelv szegény és fogatlan, újonszerű volta miatt gyakran volt kénytelen a görög nyelvhez folyamodni. Mert honnét van az, hogy a görög írók valahányszor valami olyat akarnak kifejezni, mely lehet a legszébb, legfinomabb, azt mondják: attikai szellem, attikai szellem, attikai báj, attikai ékesszólás, bármi ilyesmit attikai jelzővel ruháznak föl? Hogy szóljak arról, hogy a Szentkönyv egyik része e nyelvre íratott, mert nem vagyok tisztában az iránt, hogy a nyelv fénye és csínja vagy inkább a különböző helyesírások vannak túlsúlyban. Hozzád tér sietve beszélek héber nyelv, mint a nyelvek anyjához. Mert hisz rejted magadban magának az Istennek és az isteneknek ismeretét, te adod magának az embernek az emberi dolgok igaz rajzát; te egymagad irod előbbi élet meggyerhetésének titkát. Téged magadban Ur teremtett az első ember számára. Rajtad szívesen Téged használt Ádám a paradicsomban, te hangy a világ kezdetén. Te a zordon Mózes, a homályos pásztorok, a barbár királyok ajkán megszólalván, ezeket szívesen világosan és ékesen szólókká varázsolod. Te szent te bölcs vagy, te isteni vagy. Midőn minden más elenyészik, te fenmaradsz. Az örök életben is ze fogsz. Mily kedves, mily kellemes, hallgatóim, tud ismerni azt a nyelvet, mely egymaga keletkezett időben a világteremtésével, mely Krisztus előtt m szentnek anyanyelve volt, melyen a szentkönyv nagyobb része íratott? Mit mondjak az ó-szövetség általánosan ismert legkitünőbb kommentárjáról: a daei paraphrasisról? Mit az újszövetség syr fordítás mely nyelv a Megváltó anyanyelve? * Mit a Talmu

* Pesittha, az ó- és új-szövetség syr fordítása. Az szent nyelv volt Krisztus idejében Palesztina köznyelve. E családhoz tartozik a syr nyelv is.

a zsidók bölcseségének egyetemes és közhitelű forrásáról? Mit a rabbinusok jeles magyarázatairól és műveiről, melyek nélkül a kik a szövetséget magyarázni próbálják Munster * tanubizonysága szerint botor dolgot művelnek? Ezeknek tinójával ** többször szántottak Vatablus, Junius és Tremellius mint sem képzelnéd. Merné valaki ezt tagadni? Olvassa el Hakspann értekezését a zsidó irodalom különféle és többszöri hasznáról a theológiára nézve és be fogja vallani, hogy soha egy theologus sem fogott és foghatott kellő fölszereléssel a theologia alapos tanulmányozásához a rabbinusok tudásának ismerete nélkül. Nem vesződöm Forster szórszálhasogatásával, ki magát az ujonczok előtt is nevetségessé tette לַיְלָה (lajlá = éj) szó értelmezésével és nyilvánvalóvá tette, hogy ő azokat gúnyolta, kiknek iratait soha még elolvasásra sem méltatta. És nem állhat meg az az ellenvetés sem, hogy mindazt, minek ez iratokban valami jelentősége van, már mások idézték és velünk a közhasználatú nyelven közölték és a mi a földolog, magát a bibliát már sokan a legszivesebben lefordították. Az istenek és emberek szerelmére! Van-e ennél vakmerőbb állítás? Azt mondani, hogy valami megtörtént, minek megtörténtét nem látod? Honnét tudod, hogy a szentkönyv bármelyik fordítása minden tekintetben tökéletes? Honnét tudod, hogy Jerômos, Pagninus, Junius vagy bárki más sehol sem tévedtek? Hiszen ellenkezőleg világos, hogy ezek egymással gyakran ellenkeznek, egymást megczáfolják, egymás tévedését bebizonyítják, holott csak egyetlen egy vagy pedig csak

* Sebastianus Munster, híres theologus, kinek munkái egyik forrását képezik Péchy Simon kancellár zsidó-ismerteinek.

** E kép előfordul Birak XIV. Cap. 18.

az egyik lehet igaz. De viszont felhozhatod, hogy minden szép és jó dolog ugyan, de nélkülök ellehetünk. De, felelem én, hogy ha csak azt kell megszerezned és megőrizned, a mi nélkül el nem lehetsz, akkor üttesd ki a szemedet, mert ha van vezetőd, nélküle is ellehetsz. Vagy ismét azt mondd, hogy a mi fontos dolog ezeknél előfordul, azt a keresztyének már rég kivonatolták? Minden philologusok közt hallgasd meg Empereur Constantinust: * «Ilyen értéke van — így szól — a rabbinus nyelv tudásának; nélküle az ó-szövetség alapos értéséhez jutni sokan hiába reménykednek. Igen, de a rabbinusoknak ha sok dogma magyarázatában messze eltévednek is, mégis csak a héber az anyanyelvük; ebben képzik ki magukat, hogy ezt helyesen beszéljék; sok segédforrással is rendelkeznek, melyek e nyelv pontosabb ismeretében támogatják őket, egész életükön át ezzel foglalkoznak. Mindez meggyőzhet bennünket arról, hogy az ő irataik forgatása a leghasznosabb foglalkozás. Hogy e tekintetben mily nagy hasznát vehetni a rabbinus műveknek, azt legjobban tudják azok, kik ernyedetlen munkássággal elérték, hogy a héber magyarázókat saját maguk kérdezhették meg. Minthogy pedig a legkiválóbb rabbinusok művei nincsenek lefordítva, eme hasznót hiába törekszik valaki magának megszerezni, ha gondja nincs arra, hogy őket segítségül hívja. Mivel pedig a legtöbb héber mű még nyomtatásban sincs kiadva, nem hogy lefordítva volna, ki az ezekből háramló hasznót élvezni akarja, előbb fáradságos munkával járjon utána, hogy mit tartalmaz ez irodalom.» «Hiába fáradság (mondja alább ugyan ő), mert a legtöbb dolgot, mi pedig ép a zsidó szertartások világánál volna

* A XVII. században él. De legibus Hebræorum forensibus című műve forrásmunka.

megérthető, különböző mesterfogásokkal és szórszálhasogatásokkal elcsürnek-csavarnak. Ugy de hol található meg a zsidók erkölcei, szertartásai, szokásai és czeremoniái tüzetesebben leírva, mint az eredeti szövegű héber kommentárokban és más műveikben. Bizonyára csak az egy Majmonides is azon könyvében, melynek czíme ידדוקקה (Jad chazóka)* a régiségek leírásával a szentkönyv megvilágítására oly fáklyát gyujtott, hogy csak ő maga is a rabbinus nyelv tanulmányozására serkentheti azoknak lelkét, kik csak megizelíték egynehány kéziratát. Már csak az is fölkeltheti a vágyat eme tanulmányokra, hogy ama nagy heroszok, értem a szent atyákat, soha az ó-szövetség magyarázatában oly nagy tévedéseket el nem követnek vala, ha a héber íróktól kérnek tanácsot. De tovább megyek. A héber, khaldeai és syr nyelv elsajátítása után (hogy Waserrel szólván nagyobb tekintélylyel ruházam föl szavaimat), nem látom be, mi tarthatná vissza az elmés és képzett ifjúságot attól, hogy az arab nyelvvel is megpróbálkozzék. Hogy e nyelv tudásából mily tömérdek haszon származik a héber és a többi keleti nyelv megvilágítása, továbbá azon számtalan sok jeles és pedig az irodalom minden ágában irt művek megértése szempontjából, melyeket az arabok azon hétszáz év alatt összeirtak, a míg náluk a tudományok csaknem egész Afrikában és Ázsiában, valamint az európai Spanyolországban virágoztak; nemkülönben a régi görög és latin irodalom igen sok termékének helyreállítása tekintetében, melyek az araboknál épen fenmaradtak, de nálunk vagy teljeseen elveszttek vagy megromlott alakban találhatók; ezen-

* Maimonides nagy műve, rendszeren 4 folio kötetben, a zsidó vallás törvényeiről: a talmud codificatiója. A czim annyit jelent: «Ervös kéz».

kivül a Mahomed kárhuzatos tanai megértésének megczáfolásának érdekében, melyekkel a föld nárészét elcsábitva és foglyul ejtve látjuk és végre utasok és az ázsiai és áfrikai népekkel való érintkezés szempontjából is, melyeknél e nyelv vagy közönséghasználatban van, mint a mórok, numidák, egyiptomi arabok, Palesztina lakói, syrok és másoknál vagy alább olykép van használatban mint nálunk a latin részint a magánéletben a tudósoknál, részint a közéletben, t. i. az egyházban és a törvénykezésben, mint a törököknél, persák-, tatárok-, indok- és másoknál hasznossága széles és kellemes mezejéről Erpen * a grammatikájából olvassatok inkább mintsem magam beszélek nektek erről hosszasabban.

De, kegyes hallgatóim, semmitse szóljak a törtélemlerről, melyet Cicero az idők tanújának, az igazságszfényének, az emlékezet életének, az élet mesterének a régi idők hirnökének mond? Hiszen nem tudni, mi történt születésed előtt, annyi mint örökké gyermeknek lenni; de tudni, mi történt és nem tudni, mikor történt, annyi mint mindig idegennek lenni mint a természetrengeteg tudományú Scaliger a legékesszólóbb római után tanítja. Bocsássatok meg nekem, kérve-kérve Hallgatóim, hogy ha midőn beszédem vitorlát és összevonandó vagyok, a történelem magasztalásásmásnak a szavaival fogok. Teszem ezt azon tudattal, hogy helyesebben nem cselekedhetném. Mert lehet-e helyesebb dolgot, mint az emberi életnek minden területében bámulatosan fölszerelt színházában ülni és sok kárán a maga koczkázata nélkül óvatossá és bölcs

* Thomas van Erpen, legelőször írt terjedelmesebb nyelvtant.

válni; mindenféle példát látni, melyeket minden körülmények közt magad hasznára fordíthatsz, és a mellett, hogy a legnagyobb embereknek a legfontosabb ügyekben alkotott terveit figyelemmel kísérheted, a mire az ember leghöbben vágyódik, életük eseményeinek szemtanúja lehetsz; másfelől, a mi az élet korlátolt volta miatt egyébként lehetetlen volna,, egész századokat az emlékezet által összekötni, a legnagyobb birodalmaknak kezdetét, fejlődését és bukását szemlélni; akár köz, akár magánbajoknak okait világosan fölismerni; minden nagy és nehéz körülmény között látni olyat, ki előtted e kockázatot kiállotta, ki előtted e válságon keresztül ment; soha biztos tapasztalás nélkül nem maradni; sőt, hogy rövidbe foglalva mondjak meg mindent, a múltból bölcs ember módjára a jövőre következtetni minden egyes esetben, a jelenről helyes ítéletet alkotni?

Ne tegye nekem senki köztetek azt az ellenvetést, hogy e tárgy túlon-túl nagy terjedelmű és hogy lehetetlen ennyiféle tárgyat, ennyi nyelvet és történetet tanulni és ezek tanulmányozásának kedvéért annyi szerzőt olvasni. Higyjetek nekem, sem túlon-túl nagy terjedelmű, sem nem lehetetlen megtanulni, hol az elméket helyesen képzik és termékeny módszerrel ösztönzik a tanulásra. Mert, hogy a kezdet kezdetén kezdjem, * habár a magántanulásról nem szólok, mert erről másutt eleget beszéltem, a lehető legrövidebben előadom nektek, kegyes Hallgatóim! a közoktatás tekintetében nem a belga, nem az angol, nem a francia sem a német akademiák szervezetét, melyeket, hogy az én hazám még meg nem bir, ugyancsak jól tudom; csak

* *ab ovo . . . kifejezésére magyarosabb szólam. Ismeretes a római *ab ovo usque ad mala* kifejezés.*

azon segédforrásokról szólok, melyekkel ma is rendelkezik, melyeknek kissé módosított fölhasználásával, költségzaporítás és újabb terhek nélkül, a kívánt czélt el lehet érni; és ezt annyival örömeztőbb teszem, a mennyivel biztosabban tudom, hogy sem Judæa, sem Chaldæa, s talán maga Egyptom sem, sem Arabia, sem maga Görögország, sem a nagy Latium nem voltak mindig oly szerencsés helyzetben, hogy annyi professzorral rendelkeztek, annyi tanulót tápláltak, oly jeles szervezettel bírtak volna, pedig bölcse oktatásuknak jeles bizonyítékait már fenebb láttuk. És épen nincsen ok rá, hogy Magyarországot valami képzelt barbárság czimén valaki kivételnek tekintse, mert hiszen e hamis vélemény ködét a Szegedieknek, Molnároknak, Gelejeknek, Csulaiaknak, Gidófalviaknak (és hogy az erényt az ellenfélben is elismerjem) a Pázmánoknak, Csanádiaknak, Enyediaknak, Dálnokiaknak emlékezete első leheletre szétüzi és szemmeláthatóan bebizonyítja, hogy nem nemzetünk barbár szellemében rejlik eme szerencsétlen elmaradás oka, hanem a szerencsétlen közoktatásban, melyet a mi véleményünk szerint a következő módon lehetne megjavítani és reformálni. Gyulafehérvár, melyet évek hosszú során keresztül az erdélyi fejedelmek székhelyéül tekintenek, a dácziai és magyar Múzsák szentélyévé válik ujólag, ha a tanítónak ama hetes száma, mely a mi időnkben rendessé vált, továbbra is megtartatik. Ezek a legjobb órákat, naponta többnyire hármat, némelyek négyet a következő foglalatossággal töltsenek be: A második tanársegéd * tanítsa növendékeit első sorban anyanyelvén,

* Collaborator secundus-nak hívebb visszaadása és az akadémiai tervzetnek jobban megfelel, mint a mi segéd vagy helyettes tanári modern kifejezésünk.

azaz magyarul — olvasni és írni; a mely növendékei oly előhaladást tesznek, hogy folyólag tudnak magyarul olvasni és írni, azokat vigye át a latin olvasásra és írásra; nyomban vezesse be a görög olvasás- és írásba: itt se álljon meg, hanem hasonló módon a héber olvasásra és írásra is (vajha az arabra is) tanítsa meg oly módon, hogy ezeket a rectorok egyikének jelenlétében tartandó szigorú vizsgálat alapján bocsátaná át a felsőbb osztályba. Ebben már az első tanársegéd tanítana és pedig a következő módon: legelőször írassa le minden növendékkel az összes tudományok és művészetek meghatározását, felosztását (a négyféle nyelvtan összes ragozási példáit) *magyar nyelven*, hozzátévé minden meghatározáshoz és felosztáshoz (a hol csak nehézségbe nem ütközik) a latin, görög, héber és talán arab elnevezéseket is. Ha a leiratást elvégezték, tanulják meg az egészet könyv nélkül oly tökéletesen, hogy ha a gyermeket akárhol kérdeznéd, úgy a meghatározásokat és felosztást, mint az elnevezéseket és nyelvtani példákat egész készséggel tudja elmondani. Az ily növendéknek miután a mondott tárgyakból tüzetesen megvizsgáltatott, kezébe kell adni lemásolást végett, valamely latin remekírot; én Cicerónak a *Kötelességekről* szóló könyveit ajánlanám a római ékes-szólás fenkölt erejére és a bennök foglalt felette hasznos tudnivalókra tekintettel. Ha az egészet leírta egyik oldalra, a tulsó lapon, mely mindig tisztán hagyandó, a megfelelő helyre *magyar* fordítás irandó, előleges kijavítás után. Javítás közben a szókat, ha nem is mind, de nagyobbbrészt elemezni és gyakran kell visszavinni a példákból betanult formákra. Ez alkalommal kiváló figyelmet kell fordítani a rendhagyó szókra, ezeket a gyermek saját erején törekedjék a megfelelő etymologiai és mondattani szabályokhoz csoportosítani. Ugyan ezt

kell ezután tennünk valamely klasszikus költő művével; én Vergilius Georgiconját ajánlanám, mert ő e művében egyszerre kitünő költőnek és kitünő bölcselőnek, t. i. physikusnak és csillagásznak bizonyul.

Ezután a görög nyelv tanulására bocsáttatnék, melynek tanításánál ugyanazon módszert követve, először Lukács és János evangéliumait, az Apostolok cselekedeteit, a Rómaiakhoz írott levelet kellene fordítania és elemeznie, azután Hesiodost. Ezeknek végeztével a zsidóra kellene térni. Ebben ép azon módszerrel tárgyalván, a Genesist, a Deuteronomot, Ezsaiást, Jóbót, befejezheti tanulmányát, legfelebb ha az arab nyelvre történnék átmenet. Ennek ép ily módon eszközlendő tanulására bőven elegendő volna az arab zsoltár gyűjtemény és a Világot ábrázoló Tükör. Az egész tanfolyam alatt két dologra kell a legnagyobb lelkiismeretességgel ügyelni: először, hogy a társalgási nyelv, melyet úgy a mester, mint a tanítványok használnak, kizárólag a latin legyen, másodsor, hogy a minél sűrűbben adandó feladatokat a latinul tanuló latin, a görögül görög, a héberül héber, az arabul arab nyelven dolgozzák ki, hogy a közmondás szerint egy meszes edényből két falat is meszeljünk! * Ha eljön a felebbvitel ideje, a tanársegéd hívja meg egyik vagy másik rectort a fő-professzorral egyetemben, kik a magasb osztályba felviendőket alaposan megvizsgálván, az arra méltókat kitüntető írott bizonyítványnyal ruházzák föl s egyszerűsmind jutalomképen ösztöndíjban részesítsék. Az ily ifjak közül, a kik akár Ékesszólást és történetet, vagy logikát és metaphysikát vagy matematikát és csillagászatot zenével egybekötve, akár physikát és orvostudományt, akár theológiát és jogtudományt akarnak hall-

* Magyar közmondással: *«egy csapással két legyet üssünk.»*

gadni, legyen szabad e szakokra közvetlenül átlépni. A tudományokat a jelenlegi kényszerű viszonyok közt collegiumunkban a következő módon lehetne hasznosan előadni: A melyik rector eddig a latin nyelvtan tanítására volt szánva, ezentúl *nyilvánosan* előadhatja a történetet és latin ékesszólást, *magán úton* * a rhetorikának (mely magában foglalja a költészetant is) és a szónoki előadás tanait tárgyalhatná. Mert a tanerők ily nagy hiányában miért kellene két grammatikust tartani? Ki a logikát és retorikát együtt tanította, tanítná a logikát és metaphysikát; ki a szónoklatot és költészetet, a matematikát a csillagászattal és zenével együtt; ki logikát, az előadná a physikát és orvosi tudományt, mely nem egyéb mint gyakorlati physika. A theologus pedig a nemes ifjak érdekében a maga szakjához csatolná a magyar jogtudományt. Most e ponton beszédem vitorláit tüstént egybevonnám és kerekeit megkötném, ha csak néhányatoknak redőbevont homloka kételyt nem költene bennem a felől, hogy aligha volnának hajlandók e javaslatot helyeselni. Ezeknek szándékozom tehát hallgatólagos ellenvetéseire röviden megfelelni. Ugyanis, a kik közületek azt sugdossák, hogy az ősök szokásán nem kell változtatni, azoknak tudniok kellene, hogy a rossz szokás csak a megrögzött tévelygésen alapszik és figyelmöket azon változásokra kellene irányozniok, melyek naponta keletkeznek úgy a politikai, mint gazdasági életben, valamint az egyházban és iskolákban. Mert hiszen hány új meg új törvényczikket hoznak évről-évre és a régieket eltörlik? Hány családban dicsérik ma kegyesen és sűrű

* A *publice* és *privatim* = a mi fő- és különleges collegiumoknak felel meg, mint a hogy az egyetemek fejlődése megmutatja.

buzgalommal az Istent, melyekben régebben pogány restség vett erőt? Hány egyházban hirdetik naponta az örök Isten igéjét, miről a régiak még csak nem is álmodtak? Hány iskola ment át a legszerencsésebb reformon, melyek nem is olyan rég, a legnagyobb zür-zavar homályába voltak merülve? Szóljon a fenséges Rákócziaknak iskolája, mely nem is oly sok évvel ezelőtt vált fejedelmi iskolává és tegyen fényes bizony-ságot arról, hogy nem ért-e soha eddig, nem látott meg-újhódást a tanítás módszerére és terjedelmére nézve és nem érezte-e még Kereszturi szellemét? Szóljon a hírneves pataki iskola, mely a reformáció tüzét ma is érzi és vallja, sőt hullasson velem együtt könyvet, hogy a most már üdvözült hasonlíthatatlan hős Zsigmond roppant buzgalmából, Tolnai segítségével a régi szerencsétlen szervezetből kiszabadult! Hirdesse világul és aczél vesszővel vesse örök időkre márványba Lorántfi fejedelemasszony királyi lelkét, mely összes törekvését arra irányítja, hogy a legtanultabb és legszorgalmasabb és az iskolák újjászervezésére leghivatottabb profesz-szorokat alkalmazzon és tápláljon. Innét támadtak a Comeniusok, innét a Tolnaiak, innét a Szöllősiek, innét a Baczoniak, innét a Veresegyháziak, kiknek egyesített munkásságát majd megérzi, ha még meg nem érezte Magyarország. Szólna bizonynal a Váradiaik iskolája is és hívná föl figyelmét a többi iskolának hosszú beszéd-del arra, hogy az ő szép rendjének mintájára lőn a Tárpaiak és Enyediek kezdeményezésére szervezve ama Beniamineum is, ha nem éreznék, hogy kifogyott az idő-ből maga is, magam is. Szólásra hívnálak fel téged is, Rivulina,* ha nem félnék, hogy a Megygyesiek elbocsá-tásával szép rended fölbomlik. Hát megintlen te, kolozs-

* Rivulina: Patak.

vári iskola, mely ujonnan épültél föl, régi romjaiból semmit el nem vetsz? Ezt soha elhinni nem bírom, mert hiszen benned él Porcsalmi, a mi régi, örökké áldott tanítónk, él Kálmán, él Sikó, a kiket míg életben látod, reformálva vagy. Nem szólok rólad sem marosvásárhelyi iskola, mely a mi Vásárhelyink kora távozását soha eléggé meg nem sirathatod. Bekalandozván egész Magyar- és Erdélyországot hozzád térek vissza, gyulafehérvári Bethlen-Rákoczi collegium és téged azzal a gonddal és nyugtalansággal buzdítalak, melyet megérdemelsz, teljes átalakításodtól vissza ne riadj, zürzavaros állapotod mély álmából ébredsz, gondold meg, hogy mindenek gyűlöletének és üldözésének vagy kitéve, nem rég annyi kegygyel elárasztó fejedelmet, irántad nem is sokáig jóindulatra buzdult főurait ez országnak, egykori kegyes dajkáidat a lelkipásztorokat és püspököket, hívd, szólítsd segítségül ez alkalmas időben, midőn az erkölcsök szelidsége és épsége helyreállt; mert így rövid időn régi fényed felderül, és sokaknak, kik hejh! már jó ideje tőled elidegenedtek, kedvezését kivívod magadnak és holnap vagy holnapután ismét az összes magyar iskola élére állsz. Így az első zátonyt kerülhajtó és kikerülő, a többitől is kell óvakodnunk. Ezek közt, ha nem is az első, de bizonyára a második, hogy azzal az ellenvetéssel álltok szembe, hogy ez a módszer a réginél rosszabb és zavarosabb, főképen az első tanársegéd teendőire nézve, kinek feladatául tűztük ki, hogy az encyclopædiát tanítsa, de különösen a főbb nyelveket: ama sarkalatos négy nyelvet. De én semmi egyebet nem kívánok ezzel, Hallgatóim, csak a szokott szorgalmat és belátást, munkát ha nem kevesebbet, bizonyára nem is többet. Mert hát mit is kell neki mostan tulajdonképen tennie? Alsted nyelvtanát kell neki gondosan beemléztetnie és egyúttal meg-

magyaráznia. Mekkora munka ez! Ily nagy munkát isten engem úgy segéljen, az encyclopædiát úgy a h én fogom föl, meglehet tanítani, magyarázni és fogadni. Mert hányan vannak köztetek, Hallgató mondjátok meg lelketekre, kik nem töltöttek el sok az egy nyelvtan tanulásában? Én legalább, midőn tizenhat éves voltam, a mondattant, mely a nyelv második fele, még nem értettem, holott azt jól beemtem, igaz, hogy rengeteg fáradsággal. Ez volt a hat telen módszernek természetes gyümölcse, mely valaha osztályrészetekül ne jutott volna, szeretett Hallgatóim! De nem akarom ám, hogy ez egyébre törekedjék, minthogy a nyelvtant addig a mértékig beemtesse, a mennyire szükséges. Ez a munka annyikönnyebb lesz a tanulónak, mert a dolgokat anyanyelven tárgyalják, mi másként járnak el ott, hol egy kát sem értenek; főleg pedig azért, mert ez az encyclopædia terjedelme a közönséges grammatikáét túl meghaladhatja. De minthogy helytelen módszert követtem én jó Istenem, röstellem elbeszélni, mennyi nehézséggel kell vesződni! Hány Charybdist kell kikerülni! Hány zátonyt átázolni? Állíthatom, hogy Priam hová, hogy Troja annyi gondot nem okozott, mint a mennyi került nekünk a latin beszédnek bármily csekély mértékben elsajátítása! Mert a míg annyi verejtékkel megverjük a növendék emlékébe az egész nyelvtan összes kivételeit, melyeket tán maga Cicero sem tudott volna melyeknek hasznát a növendék tán egész életében elhasználni, szer veszi, míg oly lelkiismeretesen megakarjuk oktatni minden változatot, melyek még magát Varrót is bármilyen állapotba ejtették volna; nemde minden említett író által a legbiztosabb módon meglehetett volna magyarázni? Megbizonyított és pedig százszor nagyobb eredménnyel, mint a megkezdés nyit idáig láttunk nagy bajjal kikerülni ama tövis-

STANFORD IRÓDIEC

bozótos sűrűségből. Míg tömérdek oly gyakorlatot adnak föl, melyeknek se füle, se farka, nemde ugyanazon fáradsággal lehetne kevesebbet és alkalmasabbat feladni, hogy fordítsák arra a nyelvre, melylyel akkor a növendék első sorban foglalkozik, a többi időt pedig az illető író olvasására szánni? De hátha maga a tanársegéd sem birna ennyi készütséggel, tehetné valaki ezt az ellenvetést? Kész a felelet. Rá kell bizni valakire az ő képzését * és ha némi előhaladást mutatott, nagyobb siker reményében a tanulókhöz bocsátandó, hivatalába igttatandó és itt tartandó és megélhetése biztosítandó, ha kedve van rá, akár egész életére, csakhogy kellő szorgalmat tanusítson. Ugyanezt lehet a második tanársegédről is elmondani. Még egy ellenvetést kell elhárítanom, melyet a jogosság látszatával remélnék tehetni, hogy t. i. e módon a nemes ifjak lelke sokkal jobban elidegenedik, mint a kiknek sem encyclopædiára, sem annyi nyelvre nincs szükségük. Nincs szükségük? De hát mire van szükségük? Azt feleled tán, hogy leginkább logikára és ékesszólásra. De azt mondó vagyok, hogy a mint a logikát a legtöbben tanítják, a pusztán logikus tisztán számár. Mert ugyan, hogy volna képes valamely dolognak hatását, okát stb. kutatni, ki azt sem tudja, hogy mi maga e dolog? Már pedig tanulatlan emberben ékesszólót oly ritkán láttam, mint fehér hollót. Vagy tán kétkedik ebben valaki? A szónokban (mondja a szónokok fejedelme Cicero) meg kell lennie a dialektikusok éles eszének, a bölcselők gondolatainak, majdnem a költők nyelvezetének, a jogtudósok emlékezetének, a legkitünőbb tragikus színészek taglejtésének. Ezért nincs ritkább dolog, mint az ékesszóló em-

* Látni, hogy a tanárképzést azonnal egybeköttni kívánja a gyakorlati tanítással.

ber ; mert míg az egyes művészetek művelői ha egy tulajdont közepszerű mértékben is elsajátítottak, dretet aratnak, ha mindeme tulajdonok legmagas mértékben nincsenek meg a szónokban, gáncsol mel. Ezeket mondja az, kiről, hogy a pontot föltegg hozzá tehetem, mikben ő maga bámulatra méltó. tius ugyan e dologról így nyilatkozik : «A kitünő szónak vagy költőnek első sorban el kell sajátítani a beszé az értekezés, a kifejezés formáit. A görög nyelv is nagyon szükséges, hogy alig nevezhetnek meg m embert, ki azt ne tudná. Nem mellőzhető a történe sem, mert a beszéd bőségét gyarapítja és tapasztalat kat nyújt. A matematikai ismeretek saját tekinté kel tűnnek ki ; ugyanis a legfinomabb dolgok leír adják s egyszersmind a szónoki beszéd változatos gazdagítják. A csillagászat (astronomia) azon teste törvényét és mivoltát tárgyalja, melyek a világ szélső határaitól a legkisebb elemekig léteznek, majdnem az egész világmindenséget. Ebből szárm az *astrologia*, melyből irodalmi szempontból legfi sabbak és legkellemesebbek a következő kérd Melyik a világ tizenkét háza? * Mi hatása van a szög, négyszög, háromszög átló sugárnak? Mi hor rencsét és mely úton található fel és több efféle k sek, melyeket hosszadalmas dolog lenne fölso Szükséges a *Cosmographia* is. Mert ez tanít az ég ről, égalkjokról, párhuzamos körökről, ellenalakók-, k lakók-, ellenlábask-, kör- és ellenárnyakról, a vá hosszúsági és szélességi fokáról, azaz arról, hogy órával esnek távolabb nyugattól és hány körr egyenlítőtől. A földirat könnyebb tárgy, mert c

* A zodiakus fontos szerepet játszott a horoscop föl sánál ; mert az *astrologia* kiváltképen csillagjósítás tudom

STANFORD ILLINOIS

helyek megnevezését adja. Csak azt jelöli meg, hol van a Don, a Nil, a Tigris, Euphrates, Andros, a scythák, persák, arabok stb. A mértan a földek mérését tárgyalja. Hogy mindez a stil ékességére mily nagy befolyással van, lehet látni sok helyből, de leginkább Cicerónak az egyetemről, az istenek természetéről, a jóslásról, Scipio álmáról szóló műveiből. Quintilianusnak a földmérésre vonatkozó fejezetéből, Vergilius Georgiconjából, Ovidius Fastijából és Metamorphosiséből, végre Lucanusból. Ugyan ő mondja továbbat: «Sikerral fogják tanulmányaikat végezni azok, kik mindenekelőtt az egyes tudományok ismeretét sajátítják el a tudós írókból, azaz az íráshoz szükséges anyagot vagy eszközöket szereztek be. Különben a stilusból nem fog egyéb kiérezni, mint üres fecsegés. Kitünő szónok nem lesz, ki minden egyes tudományágból annyit nem merít, mennyi a magaczeljához szükséges.» Nem lesz, Fortius? No hát akkor mi szerencsétlenek vagyunk, kik a mi nemes ifjainkat, kiket szeretnénk a legjobb képeztetésben részesíteni, oly sok ideig kinozzuk pusztá grammatikával és pedig minden, de minden tárgyi ismeret nélkül! Ez a könyveknek a forrása! Innét támad a mi nemeseinknek gyűlölete irányunkban! Innét a sok szemrehányás, hogy annyi költség, oly sok áldozat árán legdrágább fiaikat középszerű tanultsággal sem bírjuk fölruházni. Igen, mert a nem is fontos dologra túlön-túl sok fáradságot fordítunk. Ámde, ha a meddig nekik grammatikát, némelyeknek rhetorikát is, nagyon kevésnek még logikát oly szerény mértékben, hogy ne mondjam csömörkeltően verünk a fejébe, amaz érdekes matematikai és physikai ismereteket közölnök, kimondhatatlan, egész életökre mekkora örömmel árasztanók el, mily hasznossá tennök a tanulás fadalmát és verejtékét, mily kellemessé válnék számokra az irodalom tanul-

mányozása, főként ha a régi görögök, rómaiak és persák történetében is oktatók őket. Mert hiszen teljes világéletükben elő nem fordulna oly tárgy, oly dolog, oly beszéd; nem oly gondolat, nem oly terv, melyről a fenn felsorolt tanulmányok alapján ne bírnának tüzetesen beszélni vagy legalább helyes ítéletet alkotni maguknak. Ekkor belátnák, hogy az iskolában nem izzadtak hiába, nem áldoztak hiába oly sok költséget. Ne hogy azt gondoljátok, mintha én a grammatikát, a retorikát és logikát mellőzni akarnám, távolról sem! hiszen e tárgyaknak magam is kedvelője és szorgalmas művelője vagyok, de azon véleményben vagyok, hogy vagy az imént említett tárgyakkal kell ezeket egybekötni vagy alájuk kell rendelni és csak azok elsajátítása után kell tanulni. Ugyanis eme tárgyak amazokhoz viszonyítva inkább csak azok segédeszközei mint részei gyanánt tekinthetők. Úgy, de valamint bármely mesterember nyomorult, ha csak eszköze van: így a mi növényeink is, míg csak segédeszközökül szolgáló tantárgyakat tanulják: semmiknek tarthatók. Ellenben rövid idő alatt mily sokra vihetnék, ha előrebocsátva a realitákat és mintegy az egész épület anyagát minél teljesebb mérvben összehordván, azután a logika segítségével az összeillőbb köveket kiválasztanák és elrendeznék. A grammatikával mint ragasztékkal bevonnák, a retorika útján pedig a házat mindenféleszínű virágokkal és képekkel díszítenék? De ha ezeket el is ismernék hasznosaknak, de mégis ellenszegülnének némelyek, hogy főként a hébert, de a görögöt is (mert, hogy az arabot kinevetik, ezt már jól tudom) tanulják, az előkelő nemes ifjak pedig egyáltalán hasznavehetetlen dolognak ítélik: engedni kell valamit a tévelygésnek is és nem kell őket akaratjuk ellen az utált tantárgyak tanulására kényszeríteni, de komolyan kell őket figyelmeztetni, hogy

gyakor valami hiányt érzendenek, ne tanítóikat vá-
lak; mert e módon magasabb dolgokra lehet őket
altni, és ösztönözni kell őket, hogy a római ékes-
s tanulmányával a magyar jogtudományt kössék
e, mert a latin beszéd és irás gyakorlására legjobb
got szolgáltat vagy a történet vagy pedig a közélet.
s nagyon igaz és a mi időnkre is illik Cleanthes
észnek mondata, ki midőn kérdezték tőle, honnét
van az, hogy hajdan oly kevesen üzték a bölcsé-
t és mégis oly sokan váltak jeles emberekké, most
g oly sokan tanulják a bölcsészetet és oly kevesen
ak jelesekké, azt felelte: mert akkor a tárgyak
rete volt a földolog, ma pedig a beszéd.

Elmondám.

V.

APÁCZAI CSERI JÁNOS,

A THEOLOGIA DOCTORA ÉS PROFESSORÁNAK BESZÉDE.

Az iskolák igen nagy szükségéről és azon okokról, melyek miatt azok a magyaroknál elpusztult állapotban vannak.

Tartotta,

Midőn az ujonnan állított kolozsvári collegium igazgatóságát Erdélyország fenséges fejedelme parancsára átvette.

1656-ik November 20-án az első akadémiai tantárgyak között remben.*

Nemes és nemzeti Polgármester úr, mély belátással, Tanácsosok, tiszteletes Papok, ékesen szóló Prédikátorok, igen jeles és tudós Iskolamesterek, bölcs Curátorok, válogatott Ifjúság és kedves Hallgató és Néző Közönség!

Bizony bölcs és sokaknak egyező véleménye által helyeselt ama tudós tanácsa, bárki lett legyen is a közönség, ki majdnem hasonló alkalommal, midőn minden nemzet

* Ugyanazon mély nyomon járó gondolkodás, szónoki hűség és erős meggyőződés lengi át e beszédet, mely Apáczaikat mi felvilágosításunk történetének a XVII. században egyik legmagasabb alakjává avatja föl. Széles ismeret mellett tekintet nélkül nyíltság, a jövő fenségével áthatott szellem nyilatkozata minden szavában és egy tudományos egyetem felállításánál a szellem eszméje mellett tör lándzsát, mely mellett az Encyclopædia

és rangú közönség nagy számmal gyűlt egybe, hogy beszédét majd helyeslő tapssal fogadja, mindnyájoknak meglepetésére a szószerkekre lépve csak annyit mondott: *Ember*, és semmit sem mondva többet, leszállt.

Midőn ezen mindnyájan rendkívül csodálkoznak vala, más nap szerfelett ékes beszédben tettének okát adta. Azt hiszem, meg akarta mutatni és mintegy szemléltetően a hallgatók lelkébe akarta vésni azon igazságot, hogy az ember önvizsgálódását annyira mindenkinek szeme előtt kell tartania, hogy minden szónok nélkül is talál elég okot, a miért eme halandó és mulékony életben folytonos elmélkedés, lankadatlan szemlélődés mellett mentől siralmasabb hangon egyedül saját sorsát sirassa.

Ha ama tudósnak eme jeles tettét máskülönben utánozni akarnám, *Iskolát* mondanék és ezzel a gyűlést elbocsátanám. Mert ennek oly nagy szükségessége, oly

ban is oly szépen beszél, hogy Erdélyi János elragadtatva kiált föl: «mennyi tűz, mennyi szent fájdalom! Még kétszáz esztendő után is (1859-ben írta) éget és pírít!» Megjegyzendő, hogy az idézetek Apáczainál az eredeti (héber és görög) nyelven vannak beszédébe beszöve. Azokat is magyar fordításban közlöm.

A teljes cím az eredeti latin nyelven, melynek fordításánál részben Bethlen Miklóst követtem, ez:

JOH. APACII THEOL. DOCT. ET PROFES.

ORATIO

DE

SUMMA SCHOLARUM NECESSITATE EARUMQUE INTER HUNGAROS

BARBARIEI CAUSIS.

Habita

Cum directionem Collegii Claudiopolitani recens erecti Cels. Transilvaniae Principe jubente susciperet.

A. D. MDCLVI. Nov. 20.

In Acroaterio Academico primo.

sok oldalú haszna, hogy vaknak, sőt tompa elméjük kell annak lennie, ki azt magától nem fogja föl és nem látja. De boldog Isten! a mennyire szükséges az, a sok oldalúan hasznos, annyira elhanyagolják, annyira megvetik és hogy ne mondjam gyűlölik, annyira könyösök iránta. A mely két dolgot a míg, számítva jóakaratokra, figyelmetekre, kedves hallgatóim, jálán esettel előttetek lefesteni megkísértem, újból újból kérek, ajándékozatok meg figyelmetekkel!

Az iskola, Hallgatóim! (hogy a meghatározáson kézem, mint minden rendes fejtegetésben illik kezd az emberi élet különböző állapotaiban hasznos és szükséges dolgok tanítói- és tanulóinak szervezett társasága. A mely társaság tagjai rendkívüli különfélesége meg egyöntetű nem lehetvén, épen nem ok nélkül osztja föl a dolgok igaz becselői által alsó-, közép- és főiskolákra. Még pedig úgy, hogy amaz alsó iskolák közönséges (vulgáris) iskolák, mint a melyekben inkább az anyanyelven olvasást, írást és helyes beszédet (a vallás elemeivel) művelik, ezért anyanyelvűnek is hivatnak. A középiskolák főleg három tantárgynak: grammatika (latin és görög), retorika és logikának és jó erkölcsök tanulása által a felsőbb iskoláknak szítnek elő és közönségesen *trivialis* (a triviumtól) ismertesek. Végre a felső iskolák minden tudományágban előadásokat és gyakorlatokat nyújtanak mindenkinek törvény szerint és pedig ingyen; melyben ha a tanítók különös hatalommal vannak felruházva a négy fakultáson doktori czímet és rangot adni, Akadémiáknak és egyetemeknek hivatnak, külföldben csak a gymnasiumok, főiskolák és kollegiumok nevezeteit érdemlik meg.

Az elsőeknek hasznosságuk mellett igen nagy szülőkességét bár az azokban üzött foglalkozás számba

tele után maga a dolog minél fényesebben bizonyítja, mégis teljesebben és behatóbban felfogja bárki, ha tekintetbe veszi, hogy csupán azok képesek a politikai társadalom tagjává lenni, kik már gyermek korukban megszokták mindjárt az anyatej elhagyása után azonnal a kormány-pálczát tartó király (ῥαβδοῦχοι βασιλῆες) törvényei alatt (t. i. iskola-mesterek alatt) az engedelmesség tejét szívni. Mert ez tette Xenophon tanúsága szerint a Lakedaimonbeliek államát Görögország többi államainál boldogabbá. Idáig is mennyire befoly a beszédben való jártasság kifejtésére az első gyermekkor óta folytatott gyakori érintkezés az emberekkel: bizonyosságul szolgálnak azon szerencsétlen teremtések, kik annak tudatában, hogy másokkal beszélni nem képesek, minden társaságot kerülnek és magokat a beszélni nem tudó oktalan állatokhoz közelebb állóknak bizonyítják, mint az igazi emberekhez, kik amazoktól csak az okosság és beszélő képesség által különböznek. De a beszéd helyes kiejtését és írását az iskolákban tanuljuk meg. És jó isten! maga az írás és az írás olvasása valóban mily csodálatra méltó dolog. Hogy már az egyszerű vonások lelkünkben a gyönyörnek és fájdalomnak, a szeretetnek és a gyűlöletnek, a békének és háborúnak, a csöndnek és a viharnek képzeteit és fogalmait keltik föl. Ezért, midőn az amerikaiak, kik általunk, az ó világ lakói által csak 164 éve ismertetnek, látták, hogy a miénkek az oda küldött levelekből képesek voltak megtudni az annyi szárazföld és tenger által elválasztott övéiknek akaratát, magok is ilyen vakmerő dologra föllelkesedve, miután a levél betűit először szemekkel nézegették, azután füleikkel azokra tapadva hallgatództak, végre kezeikkel tapogatták, így törekedvén azoknak tartalmát megtudni, minthogy belátták, hogy nekik semmikép sem sikerül úgy mint a miénkeknek, az ezekhez

értőket valami isteni lényeknek lenni gondolták. És bizony nem ok nélkül! Mert ha az okatlan állatok előtt az ember a beszéd által isteni lény, a ki a legtávolabb lévőknek elrejtett akaratát (a melyet egész a veséig kifürkészni egyedül az istennek adatott) bármi úton megtudja, azok által, kik erre nem képesek, az emberi állapoton felülemelkedettnek méltán tartható.

De hogy ama barbár, vad és Cyclops-féle embereket elmellőzzük, vedd el az írás és olvasás képességét és nem fogsz találni egy jó atyát, anyát, fiút és leányt, a kik az adás-vevésben, polgári szerződések kötésében szerencsésen forgolódnak, hanem olyanokat, kik vakok módjára kénytelenek vezetetni a legcsekélyebb polgári ügyben is. Fájlnunk és bizony keserű könyekkel megsiratnunk kell azt, hogy keresztyének között van olyan ország, melyben a távol levő férjnek, távol levő nejevel, az úrnak szolgájával mindig tolmácsok által kell értekeznie. De még sokkal inkább fájlnunk kell, hogy egész száz-kétszáz családból álló falvakat lehet látni, a melyekben mindenkinek szeme, füle és nyelve az egyetlen iskola-tanító, vagy pap. És az sem hagyandó tekinteten kívül, hogy alsó iskolák nélkül, melyek a gyermekeket gyöngé gyermekkorukban olvasás- és írásra oktatják, a keresztyénség szükségképpen szabadoskodó gondolkodássá és isten-tagadássá fajul. Ugyanis, hogy folytonos káté-tanítás nélkül, mely valóban olvasás és írás tudása nélkül csaknem sikertelen, ez önként bekövetkezik, a pápaság alatt sok század tapasztalata bizonyítja. Ezeknek tudatlanságáról Neuhausenus (Neuhausen) abbas* a pápa hű szolgálja jeles bizonyosságot tesz, (ha ezenkívül más bizonyítékaink nem is lennének) midőn azt állítja, hogy ha

* Nevezetes katolikus tudós.

Luther nem jött volna, ők a népet arra is rábeszélük vala, hogy szénát egyék. Tehát mit tett Luther? Mit tettek a mi reformátoraink, hogy hazánkban a barbár állapotot kiirtsák és elűzzék? Nemde mindenütt iskolákat nyitottak, káté-tanításokat rendeztek, melyeket utódaik a mai napig igen szorgalmasan folytattak. Ezt ma a belgák és angolok nemcsak otthon, de még a legtávolabb eső Indiákban is folytonosan művelik, hogy az indusok műveletlen népe nálunk e tekintetben szerencsésebb legyen. Tehát ideje fölédredned, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre végre ős álmodból ébredj föl, leheld ki magadból Bakhust, kinek mindig áldozol, szemeid homályát irral oszlasd el! Nézd, szemléld, vizsgálj meg annyi nyomorúságnak forrását, melyek elárasztanak, hogy kedves zálogaid, a haza reményei a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve és felnöve és soha a világosságot, a maguk és a haza hasznát nem látják. Kelj föl, mondom és állíts végre alsó iskolákat és emlékezz meg ama rabbinikus* e szavairól: «Ki gyermekkorában tanul, mihez hasonlít? Uj papirosra írt tentához. Ki öreg korában tanul, mihez hasonlít? Régi és itatós papirosra írt tentához.» Felette nagy tehát a mint látjátok, éles eszű hallgatóim, az alsó iskolák haszna, majdnem életbevágó szüksége. Mindazonáltal ha tovább nem törekszik és a középiskolákba nem nyulik át, mások felett alig lenne érezhető valami műveltség, mely ez iskolákból háromolnék bármely nemzetre.

Azonban, hogy mily szükségesek és hasznosak a kö-

* Lásd *Pirke avoth* 4. fej. Buxtorf. Florileg. Hebr. 63. l. Ez idézetet Buxtorfnál megtalálva, az utána következő latin fordítás nyomán közlöm.

zépiskolák, melyekben t.i. főként latin és görög grammatikát, retorikát és dialektikát tanítanak, előttetek mindig annyira voltak ajánlva, hogy nyomoruságai közepén is ily iskolája nemzetünknek igen sok van, tehát bonyolult nyitkokkal ez ügyet elhalmozni közülünk éppen sem tartja szükségesnek. Hogy azonban még a futó is sarkantyút adjak és hogy megmutassam, hogy nem igaz ok nélkül történt, csak egy tárgyra hívom figyelmeteket. Az ilyen iskolákban szereztetnek az ilyen eszközök, melyekkel az Ádámban elveszett tudományokat e halandó és veszendő élet mértékéhez meg lehet visszaszerezhetjük, a bölcsesség régi fénye földelhet és azon méltóságra rendre-rendre fölemelhetjük tünk újra, melyről alábuktunk vala. Mert ha ismerjük a latin és görög nyelveket, a bölcsesség nagy mesterségnek könyveibe behatolnunk, az igazság itt és ott a szort alkotmányait és mindazt a szép és jele dolgot, melyeket a tudományokról eszük, tapasztalatuk, szemléletük és okoskodásuk alapján írva hagytak utódaikra, megnyörüsséggel szemlélnünk lehet; azután mindezt a logika világhoz metheus égből lelopott tüzenél, értem a logika világánál, megvizsgálhatjuk és hasznunkra fordíthatjuk, hogy ne olyanoknak tűnjünk föl, (Plato és Cicero mondásaival ellenkezőleg) mint a kik csak magunknak születünk, erről a retorika segítségével, melyet használva az ékesen szólás művészetének mondanak, halhatóságunkat is prózában vagy versben meggyőzhetjük. Hozzá járul még ehhez azon körülmény, hogy a középiskolai kurzust nem végezték, ha a felső iskola előadásaira bocsáttatnak, soha remélt eredmény nem érnek, mert itt minden latin és görög nyelven és a logika világnál lesz megvilágítva. Ha pedig

UNIVERSITY LIBRARIES

vább nem folytatják tanulmányaikat, azon vadakhoz lesznek hasonlók, melyek miután az őket fentartó fán egy darabig feljutottak, ha ez tovább nem nyúlik, önként a föld felé szállanak. És ez a mi legnagyobb szerencsétlenségünk! Mert jóllehet, olyan a milyen középiskolánk mindig nagy számmal volt: minthogy azonban jól rendezett felső iskolát, melyben összes isteni és emberi tudományok nyilvánosan előadassanak és taníttassanak, az alsóbb kurzust dicséretesen végzett ifjak évenként tisztességgel tovább vitessenek, egyetlen egyet sem állítottunk, a középiskoláknak szinte semmi vagy igen kevés hasznát láthattuk. Nem habozom ezt kimondani, bár valaki némely újabb iskolát föl is említene ellenem, de a melyekben többnyire csak a theologia és a logika a latin nyelvvel együtt szokott előadatni, ritkán a physica vagy metaphysica és a görög nyelv, majdnem soha a keleti nyelvek: a héber és chaldæi és a Rabbínica, a mathematicai ismeretek: arithmetica, geometria, astronomia és optica soha; soha a gyakorlati bölcsesség, t. i. ethica, oeconomia és jurisprudentia, sem orvosi tudomány, soha historia sem és nem ékesen szólás,* mint kellene. Mindezeknek szemmel látható szükségességök és hasznuk (mit röviden más alkalommal kifejtettem),** ha csak vasból nem volnánk, lelünkét már eddig arra indította volna, hogy Akadémiákat, vagy legalább collegiumokat és a létezőknél sokkal magasabb fokú iskolákat állítsunk föl s tartsunk fenn. De oh fájdalom! hány olyan embert lehet közü-

* Itt a tudományok elnevezésénél kerültem a modern, de másfelől a perifrastikus kifejezéseket is, mint azokat Molnár Albert szótárában találtam, tehát a latin neveket hagytam meg.

** «*De studio sapientiae*» című beköszöntő beszédében, melyet Gyula-Fehérváron 1653. Novemberében tartott.

lünk találni, ki ha máshol az akadémiát hasznosnak is tartja, magára nézve is szükségesnek vallja? Mit? Hiszen, ellenkezőleg mindenkinek mai napság az forog száján, hogy atyáink korában a minden tekintetben igen tudós férfiak, kikkel az újabbak össze sem hasonlíthatók, mintegy trójai lóból, azon kor iskoláiból kerültek ki,* melyek pedig külső előnyeiket tekintve az újabbaknál sokkal alattabb állottak. De szeretném, ha ezek megfelelénének nekem és mutatnának egyetlen egyet is azok közül, kiknek jeles tudományok oly nagy dicséretet érdemel, kit a magyar iskolák külföldi akadémiák nélkül neveltek volna. Nem tagadom, hogy voltak akkor is egyes kiváló elmék, melyek nálunk az eszmék általános zavarából akár a theologia, akár a philosophia rendszeres ismeretére emelkedtek; de hogy ez mindig mily ritka tünemény volt, hátrahagyott emlékeik, melyekben pedig él az ember, kelletén túl is bizonyítják. És nem kell valamindegyik újabbat a régiek előtt megvetni, mert ha régi emberekről jó véleményben vagy, az utókor, a melyre nézve te épen ugy régi léssz, mint azok rád nézve és a mely Tullius bizonyítása szerint mint szeretet és részrehajlás, mind gyűlölet és irigység nélkül fog itélni, az újabb korban élőkről épen oly jó, vagy még jobb véleményt fog táplálni és bizonyára mind ezeket, mind amazokat bámulni fogja, hogy gyermekek is valának; azokat pedig, kik mind két kor ily nagy tudatlanságának palástját szőtték, el fogja átkozni és végre azokat, kik a haladást készakarva megakadályozzák, pokolra szánja.

* Itt a szöveg érthetatlenné vált a leírásnál ejtett hibából: mert *nequeunt* helyett *inquirent* van és hihetően *ex equo quodam Dulichio* (Ulüsszes lova) helyett *ex equo quodam Duntheo*, de így lefordítani lehetetlen volt.

De vegyük föl beszédem elejtett fonálát. Oly fényes, dicső, oly csodálatraméltó és oly kedves a bölcseneve, hogy bár azt testi szemeinkkel, mint Platon látjátá, látnunk nem lehet s így nem költheti fel lelkeben azon csodálatos szerelmet, melyről ő beszél: az emberi szükségek roppant zсібájába mintegy beáradt sugarai a tudatlanság feneketlen mélységébe érült és eltemetett halandók szemeit gyakorta annyira ingerlik, hogy nem találkozik oly buta és oly szűk, ki a bölcsesség nevére tisztelettel fölállani nem merne illőnek. És méltán, mert annak szépségét, gyönyörű voltát és öszhangzatosságát nem csak a természet viseli homlokán, de maga a bölcsesség leggazdagabb raktára és kincstára: Salamon mindkét könyvében szájjal hirdeti. De itt csak két legfigyelemreméltó helyet idézek, egyik meg van írva Példabeszédek 1. fejj. 5, 6, 7, 8, 9. verseiben: «Szerezz bölcseséget, szerzz eszességet, ne feledkezzél meg se el ne hajolj el tőle számnak beszédétől. Ne hagyd el azt és megtartd; szerezd meg azt és megőriz téged. A mely fejlődés bölcseségnek, azt a bölcseséget keresd: és a teljes bölcseséggel szerezz értelmet. Magasztald fel azt és magasztal tégedet; tisztel téged, mikor hozzád öleled azt. Másik prédikátor 9. fejj. 18. és köv. verseiben: «Akkor én mondtam: Jobb a bölcsesség az erősnél, jóllehet a szegénynek bölcsesége utálatos és az emberek beszédét nem hallgatják meg. Az alázatos bölcsenek beszédekét kell inkább hallgatni, hogy nem mint a bűnökkel uralkodónak kiáltását: és hogy jobb a bölcsesség a hadakozó szerszámoknál és hogy egy tévelygőt vesz el. Miképen a megholt legyek a patikariuskenetét megbüdösítik: azonképen az olyan embert, a bölcsességért és dicsőségért becsületes, meggyalázatkicsiny balgatagság. A bölcs embernek szíve az ő

jobb kezénél vagyon, a bolondnak pedig szíve bázisánál. Mert a bolond mikor az úton jár is, az ő szíve balgatag és mindennek hirdeti, hogy ő bolond.»

E szavaknál mit lehetett volna, kérdem, dicsőítő és magasztalóbbat mondani a böleseség méltóság fensége igazi színekkel való lefestésére? Azért mondatá a hagyomány szerint Xerxes, midőn Themiszes eszélyessége által Görögországból kiűzetett, hanem kívánhat ellenségeinek nagyobb szerencsétlenget, mint hogy esztelenségükben elfogulva a böles maguktól elidegenítsék és kiűzzék. De a böleseség helyei voltak mindig, kedves hallgatóim, az Akadémia és főiskolák. Ezt kiváltképen belátta Julianus Apostolus Nazarethi Jézus ama híres ellenfele és a keresztény név halálos ellensége, ki úgy vélekedett, hogy a tűz és vasnál veszélyesebb bajt hárit rájuk, ha parancsot ad az iskoláik mindenütt bezáratnak. Ellenben Károly, királyunk iskolák iránti nyugtalan gondoskodásáért nagy méltó érdemelt, bármely nagyobb vagy kisebb városban megkértem, hogy a hely állapotáról hamarabb és helyesebben ítélhessen, három **P** iránt szokott mindjárt megkérdeketben kérdést tenni, a melyeknek állapota szerkezett hozott magának ítéletet magáról a helyről. E három **P** pedig volt: *praetor*, *pastor* és *praeceptor* vagy *praesceptor*. Sokkal különben, mint a magyarok közül legelőszörben tesznek mai napság, kiknél a *praetor* (tisztség) és lelki *pásztor* mint mondják mindkét oldalát kitérnek, a dolognak, az iskolát nem tartják szükségesnek, hanem felebb arra, hogy vendégszeretőleg befogadjon németeket a karban és temetéseknél éneklőket, inkább énekeseket és zenészeket mint valójában is, nemcsak név szerinti tanulókat, kiknek élére, mint szükséges ór állított egy iskolamester, a ki nélkül az iskolákat disznó-óráknak, az iskola-tanítókat kondásoknak lehetne tartani.

Egyébiránt senki annyira nem ügye-fogyott, hogy tagadni merje, hogy valamint hajdan a minden tekintetben igen tanult férfiak, igen ékesen-szóló prédikátorok, igen éles elméjű vitázók a látható egyház mind megannyi szilárd oszlopai az iskolákból kerültek ki, úgy a mi időnkben is innét kerülnek ki. Ez ugyan az iskolák első alapjából, Mózes I. könyv 4. fejevégen e szavakból: «akkor kezdetett segítségül hivatni az Úrnak neve», világosan kitűnik; mert úgy látszik, hogy a Szentlélek azért emlékezett meg itt az isten hívásáról, hogy megmutassa, hogy az ellenséges Kainiták nyomán kezdték a Seth maradékai ugyanezt tenni. Mert a mint e helynél Tremellius és Junius Salamon király használata nyomán a כִּתְּוֹן szót a profanatio értelmében vették fel, a chaldæi magyarázó és utána Aben Ezra* a kezdet jelentését adják annak és ez utóbbi azt írja, hogy a nehezebb igeragozásból következik, miszerint ha a כֶּת (khet) betű torokkang nem volna, dagással kellene ellátni: tehát — mondja — e szónak jelentése: kezdet és e mondat értelme oda megy ki, hogy elkezdtek istent imádni (segítségül hívni), mert ha az isten káromlását jelentené, az isten nevét valamelyik szóval kellene függésbe hozni.** De mondhatná valaki, hogy itt az egyházi gyülekezetről van említés; bevallom, e hely arra látszik utalni; de hogy ama korban a kettő szoros kapcsolatban volt, nemcsak a Genesis históriája mutatja, de a tapasztalat is, mely azt

* Amazok nevezetes biblia-fordítók, ez híres rabbi.

** E hely értelme kissé homályos; mert a Jehova szó az idézett szövegben is a *status constructusban* van, mely birtokos esetet képvisel a héberben; a profanatio itt csak úgy fordítható, ha az isten nevének szájba vételét fogjuk föl profanatióknak, mint ezt a héberek felfogják. Aben Ezra fordítása a helyes, mint ezt egy kitűnő theologustól hallottam.

tanítja, hogy egyházi gyülekezetek oktatás nélkül vagy haszontalanok voltak, vagy alig állottak fenn. E célból lettek hajdan felállítva a próféták iskolái, melyekben a próféták fiai azért neveltettek, hogy az úgy a Baal, mint Aaron papjai alatt a babonák és bálványimádás szennyével bemocskolt egyházat megtisztítsák és ősi tisztaságára visszavezessék. Az úr Jézus Krisztus is, a mi idvezítőnk először iskolát állított és innét a doktorokat egyház fejéivé tette, miután őket mintegy tanítói hatalommal ruházta föl, kitöltvén rajtok a szentlelket. Az egyház históriája fényesen bizonyítja, hogy az első egyház fejei, latinok úgy, mint görögök az iskolákból kerültek ki. Ugyanis előadják, hogy Justinus vértanú, a Plató iskolájának követője, Krisztus tudományát philosophia alakjában hirdette. Athenagoras először, a bölcsesség, később a szenttudomány hirdetése által szerzett kiváló dicsőséget. Tatianus megtérése előtt Rómában rhetorikát tanított dicséretesen. Irenæus a kegyesség tanulásával a bölcsesség ismeretét is egybe kötötte és minden tudományban fáradhatlan bűvár volt; Alexandriai Kelemen lelkét teljes irodalmi műveltséggel ékesítette föl, Origines grammatikát tanított. Tertullian physikában, mathesisben, históriában, sőt minden tudományban forgolódott és jártas volt. Cyprián minden szép művészettel lelkét úgy kiművelte, hogy felserdült korában már az ékesen szólás tanárának választották. Arnobius a rethorika tanítása által híressé vált Afrikában; Lactantius keresztyén Cicero volt és Eusebius elmetehetségéről és sok oldalú tudományosságáról a keresztyén világban igen nagy hírnévre emelkedett. Végre, ki ne tudná, hogy nem elébb és nem másképen engedte isten, hogy a reformáció amaz igen nagy műve létre jöjjön a mi atyáink idejében, míg az iskolák és akadémia intézményei felállítása

folytán a szerencsés kezdetre az idő el nem érkezett. Csak egy dolgot legyen szabad megemlítenem. Mihelyt a wittenbergi akadémia Bölcs Frigyes választófejedelem által 1502-ben felállított 15 évvel azután Luther ugyanott lobogtatta föl az egész világnak a reformáció fáklyáját. De az is igen nagy tudatlanság volna azt hinni, hogy a felső iskolák csak az egyház felvirágoztatására szolgálnának a minden tekintetben tudós férfiak egész sergét, mi pedig egymagában is elegendő volna szükségességök bebizonyítására főleg ránk nézve, kik annyi és oly nagy ellenségek táborával voltunk és leszünk ezután is körülvéve; azonban a mi sokaknak sokkal valószínűbbnek fog tetszeni, egyedül ezek állítanak az államban a kormányrúdhoz igazságosságuk folytán legméltányosabb kormányzókat, legbölcsebb tisztviselőket és az állam igazgatására és kormányzására legalkalmasabb férfiakat. Hogy ez mily nagy jelentőségű dolog, bizonyítja Fülepnek Aristoteleshez intézett levelében Sándor fiáról tett eme nyilatkozata: «az isteneknek számtalan hálával tartozom, hogy fiam született, nem annyira születéseért, mint azért, hogy a te korodban született. Remélem, hogy ha te neveled és oktatód, méltó lesz mind hozzánk, mind az ügyek átvételére.» És nemcsak a világi história tanítja, hogy az állam fejeinek több oldalú bölcseséggel kell felruházva lenniök, de tanítja, hogy Mózes az egyiptomiak minden bölcsességében oktattatott, Dániel és társai pedig az összes Magusok- és Astrologusoknál a chaldæusok minden könyvében és bölcsességében tízszer is jártasabbak voltak, hogy Salamon méltó joggal kér a világoosság kútfejétől az Izrael nép vezetésére egyedül csak bölcseséget, melyet oly nagy mértékben nyert meg, hogy sokféle módon felülmulta a kelet, Egyiptom és az egész világegyetem minden bölceit.

Ezen bölcsesség mérhetetlen teljessége őt oly híressé és minden szomszédos népek előtt oly ünnepeltté tette, hogy beszéde hallgatására mindenfelől nagy számmal seregelnék vala egybe. Tehát napnál világosabb, hogy mind az állam, mind az egyház alapja a főiskolák, azok ezek nélkül nem virágozhatnak és erőben nem állhatnak fenn. Ugy, hogy Plató nem ok nélkül állítja, miszerint az állam dolga akkor megy jól, ha benne bölcsék vannak a kormányon és a királyok bölcsék. Így a chinai egyébiránt barbár és az igaz istenismerettel egyáltalában nem bíró nép az uralkodói méltóságra csak a kebelében a legbölcsebbet méltatja és csak olyant emel a trónra, kit a bölcsék közt is, pedig igen sokan és igen éles elméjük vannak köztük, méltó joggal fejedelemnek üdvözölhet.* Ezen igen dicséretes szokása a föld minden nemzete előtt az állam szerencsés kormányzása tekintetében bámulatra méltóvá tette.

És ugyan mi segítette a szárazon és tengeren igen hatalmas belga népet a spanyolok türhetetlen járma lerázására? Mi adta vissza régi szabadságát? Az akadémiák, mondom. És mi tartja folytonosan virágzó élet-erőben? Az akadémiák és főiskolák, melyeknél bizony az legkivált bámulatos dolog, hogy az összes létező akadémiákat, a spanyol háború folyása alatt állították fel; ugyanis belátták, hogy nem más erővel verhetik vissza az ellenség sértő bántalmait, törhetik meg a kegyetlenségben hajthatatlan szívét, állíthatják vissza a békét, mint ha az összeirt atyák tanácsát a juris és egyéb fakultásokon doktori rangot nyert férfiak alkotandják, a kiknek helyeit nálunk műveletlen és min-

* Itt a kézirat szélén a következő hivatkozás van: «Vide Regni Chinensis Descript. lib. I. Cap. 3. 4.»

den dolgokban legjáratlanabb emberek, inkább csak az emberek báb-alakjai, mint észszel felruházott emberek foglalják el békében és háborúban. Ellenkezőleg, mint Phokylides oktató költeményében bölcsen int a következőkben :

Esztelen embereket te ne engedj soh' se itélni :
 Bölcs dolgokban itél bölcs, mesterségben a mester.
 Mély tudományt nem megy hallgatni, tanulni tudatlan.
 Bölcs pedig az nem lesz, ki magát tanulásra nem adja.

De mind ezt hiába mondom. Azért mi mások példájára nem látjuk be, hogy a béke megtartásának vagy visszaszerzésének a háború dicsően folytatásának vagy bevégzésének egyetlen módja az, ha otthon az államban tanult férfiak nagy számmal léteznek. Mert keveset ér az országon kívül a fegyver, ha odahaza nincs bölcseség — mondja Cicero. Végre, (hogy az akadémiák különféle hasznához pótlásképen még ezt is hozzáadjam) mi ösztönözhetné hevesebben azokat, kik a tanácsterembe, a szószékre, a tanácskozó padokra jutni vágyakoznak, a tanulás buzgó megkezdésére és a bölcsesség dicsőségének elérésére, mint az, hogy azok, kik akadémiái és doktori koszorút vívtak ki akár a jurisprudentia, akár az orvosi tudomány, akár a philosophia terén, ebben mind az állam, mind maga az akadémia kormányzásra juthatás lépcsőjét látják. Nem egy mindenki célja, nem egy hajlandósága. Némelyek (de nem mindnyájan) a theologiára születnek, többen az orvosi tudományra, még többen egyedül a philosophiára, de a legtöbbben magára a jurisprudentiára, kiknek szorgalmas tanulását ha csak ennek különfélesége szerint kitüntetéssel nem élesztik, nem táplálják, azok hamar lankadnak és elenyésznek, mint az ékesen szólásban és bölcseségben egyformán kitűnő Cicero bizonyítja valahol, midőn így szól: vélitek-e, hogy ha Fabius-

nak, e nemes férfiúnak dicséretül tulajdonították volna azt, hogy festett, nem lettek volna nálunk több Polyklétosok és Parrhasiosok? A tisztelet táplálja a művészeteket és mindenki a dicsőség vágya által indíttatik tudományok tanulására és azok tengenek, melyeket a kortársak elítélnek. Ha ugyan igaz, mit Ovidius is bizonyít: «a léleknek nem csekély erőt ad a dicsőség vágya és a dicsőség szeretete termékenyekké teszi a kebleket.» Mert műveltség dicsőség vágya nélkül és dicsőség vágya műveltség nélkül nem létezhetik. Így támaszkodik egyik a másik oltalmára, mondja az előbbi. De lelkemet igen nagy fájdalom tölti el, ha meggondolom, hogy nálunk a vargák, csizmadiák, szabók, szücsök, mészárosok, bodnárok, kovácsok, rézművesek és kézművesek többi czéhei a tanulók és tanítók társaságát, oh szégyen! sokkal felülmulják. Mert ezeknek megvannak szabadalmazott czéheik, hogy a kiérdemelt czímet és mesterséget a méltóknak adhassák. Mi egyedül iskolások vagyunk kénytelenek a nagyságos és doktori rangért idegen akadémiákhoz folyamodni. De ezt is természetesen minden eredmény nélkül tesszük. Mert mivel nem vagyunk benszülöttek és a külföldiekkel a nyelvben való készségünkkel sem állhatjuk ki a versenyt, mivel nem akarunk pusztá ígéretekben gazdagok lenni és nem titkoljuk el vagy nem követeljük magunknak azt, a mivel nem birunk: megvetésben részesülünk, tudatlanoknak tartatunk és bár az akadémiák a legfőbb helyre emeltek, itthon szükségesnek tartjuk az egyházi rend megett a legutolsó üléseket foglalni el. S nincs ok, a miért bárki valamely szegletből azt sugdossa és morogja magában, hogy nemzetünk igen rakonczátlan és vadsága miatt a tudományokat nem becsüli. Sőt azt vélem, hogy utánozni kell a frankok királyát, Károlyt, ki midőn nem volt képes

népe vadságát más módon megfékezni, iskolákat állított, melyekben az ifjúság ama durvasága a bölcsesség által szelidíttessék. Mert a bölcsesség minden tudomány anyja, mi egyéb, mint az istenek ajándéka, mint Plató mondja és mint — így beszél Tullius — az istenek találánya? Ez nevel minket először az ők tiszteletökre, azután az emberiség törvényére, mely az emberi nem szövetségén alapszik, továbbá a szerénységre és a lelki nagyságra; ez a lélekről, mint a szemekről a homályt elűzte, hogy mindeneket, a felső és alsó, első, utolsó és közbelső dolgokat lássuk, egyszóval isteni erőnek látszik lenni, mely ily sok és ily nagy dolgok eszközlője. Bizony jeles és Plató, valamint Cicero bölcs belátásához méltó vélemény! De oh a halandók közt legszerencsétlenebb magyarok! mert ha bölcsesség az istenek adománya és találánya, az isteneknek irántunk semmi barátsága, hozzánk semmi köze nincs, mert hiszen innét majdnem teljesen száműzve van a bölcsesség. Ha a bölcsesség a tudományok anyja, nálunk nincsenek tudományok; ha a bölcsesség neveli az embereket az istenek tiszteletére, igazságosságra, mértékletességre és bátorságra, nem csoda, ha Magyar- és Erdélyország istentagadás-, igazságtalanság-, mértéktelenség- és állhatatlansággal van tele. Nem lehet azon sem csodálkozni, hogy sokkal több más, sokkal súlyosabb és a jó erkölcsökkel mindig ellenkező vétkekről, melyek közül némelyek még csak a Garamanthák, Szküthák vagy amerikaiak között ismeretesek, közöttünk napról-napra lehet hallani. Mert szeretném tudni, honnét van a mi gazdáink között annyi gonosz család, oly sok rossz család-anya és anya, rakoncztalan fiú, fortélyos verekedő, kegyetlen úr, csalárd és hűtelen szolga és az egyházban a keresztyénség alapelveit nem ismerő papok bábalakjai, potrohos gyomrai, simonia-

kusok, farkasok, bérenczek! Az iskolában annyi kár-
 árnyék, a valódi tanulók üres álczái, κωφὰ πρόσωπα
 tanult rókák és a politikában annyi megvásárolt
 (δωροφάγοι) birák, Bileam követő ügyvédek, igaz-
 lan perek, erőszakoskodások, zaklatások és zsaro-
 a nép közt annyi panasz, siránkozás, sóhajtás és
 gés; mindenfelé annyi feldúlt ház, birtok és falu-
 gyos város, piszkos utcza, ronda közút és hog-
 szóval mondjam meg, mit mondani akarok,
 rosszul kormányzott közügy. Nincs, Magyarok!
 len egy akadémiánk, melyben az etikát, a vétke-
 kezőjét, az oeconomiát, a családok kormányzóját,
 orvosi tudományt, az egészség fentartóját; a me-
 sist, városok, utcák, templomok, paloták, tornyo-
 tőjét, végre a philosophiát, minden tudomány és
 művészet gyökerét együtt tanítsák és gyakorolják.
 is beszélék az ékesen szólásról, historiáról, nem-
 gikáról, metaphysikáról, geographiáról, optikáról,
 sikáról és cosmographiáról, mint a melyek min-
 jan a philosophia czime alatt egybe foglaltatnak,
 nek tudományát senki se higye, hogy eleget
 megszerezte, ha mindezekben módjával nem sz-
 ismeretet. Tehát ily sok szükséges támasztól me-
 tatva (hogy a könyvek és nyomdák nagy hiányá-
 is tegyek említést) merészelnék-e várni dolgaink
 rencsés folyását és a tudományok és ismeretek vi-
 ságát? Valóban elébb érhetné el valaki kezével
 lagokat, elébb vonhatná le az égről varázslattal
 dat, elébb szoríthatná az oczeán hullámait e-
 árokba, elébb mozgatná ki helyéből Archimede-
 földet, mint a művészetek és tudományok lanka-
 és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallér-
 tehetné. Mert a mi a testben a szem, kedves h-
 tóim! az a tartományban az akadémia vagy fői-

és a mi az emberben az okosság, az bármely országban a tudós férfiak. Szemek nélkül a test sötétség, az ember okosság nélkül oktalan állat, ezért valóban nem igazságtalanul hirdetnek minket a szomszéd népek a halandók közt a legtudatlanabb és legműveletlenebb, buta és tunya, a gyermekkortól fogva állati tudatlanságra termett népnek. Akadémiák vagy legalább jeles collegiumok mentenek meg bennünket ezen gyalázattól, nem az erőtlen nyelv, nem a hiú, magával eltelt vélemény, a vak és magának mindig hizelgő indulat. Bizonyára elveszünk, ha hamar magunkat meg nem gondoljuk; mert «a hol nincsenek eszes tanácsok, elvesz a nép», a mint a példabeszédek (11, 14.) bölcse int! De fejtegetjük ezt, Hallgatók, egy kissé bővebben és világosabban és ily nagy bajaink kútfejét és forrásait ha még idején bedugni lehetne, kutassuk szorgalmasan. Ezt ha a szokottnál szorgalmasabban és gondosabban kísértem megtenni, úgy találom, hogy *négy* igen veszélyes és mérges forrásból ered ily barbár állapot és az iskolák előmozdítására az annyira hiába való törekvés, hogy a tudományok államára szakadjon.

Ezen kutfők elsejének forrásai az iskolák polgárai és tanulói. De hogyan, figyeljétek meg! Legnagyobb része azoknak, kik e név alatt mutogattatnak, de mégis úgy látszik nem mindnyájan, inkább teherhordásra és szántásra születtek, mint a tudományokra és művészetekre. De minthogy különben örökös jobbágyi állapotban vagy rendkívül nagy szegénységben kellene folytonosan szolgálniok, hogy e súlyos bajt nyakukról elhárítsák, az iskolák oltáraihoz menekülnek, és tisztán bebizonyítják, hogy ők nem a tudományok szeretetéből, de csupán a testi nyomoruságoktól féltőkben adták lelküket tanulásra, és csak akkor lett belőlük fuvalás, miután lantosok nem lehettek. Minthogy ezeknek száma oly nagy,

hogy az iskolák összes tanulóházait, szószékeit és pad-
 jait bőven megtöltik, a szabad és nemes szülék fiai,
 kiknek jeles előmenetele kiváltképen érdekében áll az
 államnak, az iskolákból majdnem egészen kizáratva a
 tanuló- és lakó-szobáktól eképp megfosztva voltak eddig-
 elő a legtöbb iskolában. És a mit még inkább kell fáj-
 lalnunk, látván, hogy a papi szószékeket is ezen ször-
 nyeteg emberek foglalják el, a papi szolgálatra szentelni
 magukat vonakodnak és úgy vélekednek, hogy csak
 azoknak kell komolyan tanulniok, kik a papi fizetés
 nélkül egyáltalában nem képesek élni. Ez által a papi
 hivatalra mily gyalázat, mily megvettetés és utálat
 bélyege süttetik, bárki megítélheti. Elismerem, hogy
 együgyüeket és gyengéket választott az úr, nem sok
 előkelőt: mert az apostol bizonyítja. De senki józan
 észszel nem állíthatja, hogy a miért ezek választásánál
 rendkívüli volt az út, a rendes út másoknál ki van
 zárva. Sőt még a tanulói élet folyásában is, melyre
 kényszerítve léptek, épen nem gondolnak a pálya meg-
 futására, hogy a jutalmat elérjék, hanem mindig Loth
 nejével azon bajra gondolva, melyet kikerülni kísértet-
 tek meg, kezöket az ekétől elvonva és hátra tekintgetve,
 képtelenné válnak a tanulás ama legfőbb java eléré-
 sére, a mi az okok folytonos fürkészésében és megtalá-
 lásában áll, miről egy költő írja: Boldog, ki a dolgok
 okát megismerhette, és egy más: Boldog lelkek, kiknek
 első dolga ezeket megismerni. Ezt pedig bizonyára szor-
 galmas és szüntelen hallás, olvasás, elmélkedés, össze-
 hasonlítás és irás által lehet elérni. Úgy, hogy a tanulók
 közül nevének a mint illik csak az felel meg, ki a tanu-
 lás folyása alatt buzgónak (*σπουδαῖος*) és szorgalmasnak
 bizonyul és e komoly és szép dologhoz illő munkát
 szentel. Távol vannak ettől azon tétlen, hasuknak élők,
 kik az összes philosophiát és theologiát Ézsauval egy

lencséért készek eladni. Úgy, hogy ha őket nem táplálná az ingyen tartás reménye, ha tudnának is igen rövid ideig theologusokká és philosophusokká válni, de ezen feltételek mellett háromszor az éhséget nem állanák ki. (Bocsássatok meg kérlek ti jeles ifjak, kik méltán kiálthattok Maroval:

Minden előtt kedves Múzsák, ti fogadjatok engem, Szentségeitek' hordom, szeretet hő vágya hevitvén, És ti mutassátok meg az ég, a csillagok útját!

Bocsássatok meg mondom, ha akaratom ellenére némelyeket a ti társaságotokból érdeméhez képest sujnonom az úgy kényszerít.)

Nem veszik számba és nem fogják föl ezek, hogy azok a Minerva zászlója alatt akarnak szolgálni, azoknak kiváltképpen kell virrasztaniok, fáradozniok, kerülőök a fényüzést, a gyönyörüségeket és mindazt, mi a lelket elpuhítja! Inkább akarjanak kemény kövön vagy sziklán, mint párnán és derekaljon aludni, szokjanak olyan munkákhöz, melyek legkevésbbé izlenek inyüknek; forduljanak el attól, mi valami gyönyörüséget ad. Mert a Minerva a viszontagságokat az erény szeretetével legyőzte, a Minerva magának dicsőséget és díszet szerez. De a ki tétlenséget, a Minerva fényüzést keres, gyalázatosan és tehetetlenül éli a nyomorult életét. Mert a tanulás gyökerei keserűek, a gyümölcsei édesek, mondja az igen bölcs Szokrates. A Minerva a forrás, mely a tanulók részéről származik, három helyen bugyogva alkotja első kutfejét az iskolák nyomorúságának és teszi savanyúvá. Ennél a második kutfej, t. i. a tanítóké sem kevésbbé mérges, mert éppen a Minerva veszélyes forrásokból fakad. Mert ugyan hány van az iskolák mesterek közt, kik isten hívására, a tanítóiként nem egyházi pályára érezve hajlamot, ez elhivatásuknak szentelték magukat? Nemde inkább történetből és

némely felsőbbek meggondolatlan rendelkezésből jutottak a legtöbben e helyre, hol tehetetlen életöket a nyomasztó szegénység ellen egyideig, de csakis egyideig a papságra előmozdittatás reményében eltengessék. Ezért nem tehetik, hogy mindjárt az előttök lebegő zsirosabb falat után ne áhitozzanak mind két pálya tisztét folytatva ; vagy ráadásul végezve, arra irányozzák figyelmüket, miként tetszenek a népnek, minő beszédeket készítsenek. Tedd hozzá még azt, hogy az ilyenek mivel soha komolyan gondjok nem volt annak megtanulására, mit majd az iskolák hasznára gyümölcsözővé tegyenek, még annak is, mit előadnak, igen zavartnak kell lenni. Sok útat meg kell kísérteni, kedves hallgatók, mielőtt ama királyi udvarba jutsz, mely ezen kincshez vezet. Ugy hogy sok iskolából ki kell lépni, mielőtt csak a tanítás módját is elsajátíthatnád. Ilyenektől ugyan ki vár valami előmenetelt az iskolában ? Ezért nem csodálom egy nagy férfiú azon bölcs mondását, mely szerint elég előmenetelt tett az iskolában az, ki a helyes tanulás módját megtanulta. Midőn pedig az ilyenek az iskolát elhagyták, helyökbe lépnek a leggyakrabban hozzájuk nagyon hasonlók, kik ugyanazon végzetnek alávettetve a tudomány ügyét nem jobban mozdítják elő, és ehhez járul még az a baj is, hogy ha elődeik valamit építettek volna, új tanítási módjukkal megbontják és lerombolják. És így (szánlak téged Magyarország!) nálunk ama Sisyphos követ egyre görgetik ugyan, de előre nem viszik ; ez, ez a természetes gyümölcse tanítók és doktorok annyi változásának az iskolákban !

De ezen változtatási viszketegből és azon megrögzött szokásból, hogy évenként új személyek után néznek, még egy más sokkal nagyobb baj háramlik az iskolák ügyére. Mert ha valaki olyant állítanak az iskolában

a tanítás mellé, ki arra termett, ha egyébként tanult, szorgalmas, hasznos és az övéi előtt kedves volna is, ha csak a nép előtt gyakori beszédek tartása által ennek jóakarátát ki nem érdemli, és némi kedvezését meg nem nyeri: mindenki tudatlannak, használhatatlannak és a fő dologban tunyának, fizetésére érdemetlennek és az iskolából kiküszöbölendőnek fogja nyilvánítani. Különböző példákkal bizonyíthatnám ezt, kedves hallgatók, ha némelyek jó hírnevét kimélni nem akarnám. Még nem tanulták meg a szerencsétlen magyarok, hogy az isten adományai különbözők úgy, hogy ha valakinek az egyháziakra a tehetség vagy a hajlam megtagadtott, más pályára szükségesebben talán gazdagabban részesült, mint mások. Az ilyenek mégis az ily kegyetlen végzet szégyenétől zaklatva és megvettetésüket igen türelmetlen szívvel fogadva, föltett szándékuktól visszariadnak. Ugyanis, kevésnek van megadva ama minden világi dolgot lenéző lelki erő, melylyel megvettetésüket, jutalom nélkül való fáradozásaikat, számtalan nehézségeket, melyeknek kiállítására csaknem herculesi munkára van szükség, békésen türjék, mely nélkül eme nyomoruságok alatt könnyen összeroskad az ember. Legtöbb tiszteletben kellene azokat tartani, kik egyedül adnak mind az egyháznak, mind az államnak hasznos tagokat, már csak azon tekintetből is, mert a bölcseséget tanítják, holott ez, a mint Tullius szokása szerint bölcsen mondja, magában foglalja az erénynek, a kötelességnek és a helyes életnek tudományát; a melynek hirdetője — így szól — előttem a legméltóságosabb személynek tűnik föl. De ha, és ezt én mondom, oly időben születünk, mikor a legnagyobb tudatlansággal szemben a bölcseség és ennek tanítói egy batkára sem becsültetnek, azonnal kétségbe kell-e esnünk? El kell-e hagynunk az iskolát? Számba sem kell vennünk az

utókort? Nem, gyalázaton és szégyenen keresztül az erényre kell törekedni.

Az új gyalázatért kétszeresen fog fizetni meggyalázóinknak az utókor, csak ne szünjünk meg azt kiérdemelni. Országos vagy talán, nemzeti betegsége a magyaroknak * a bolond hagymáz (phrenesis) áthatja már a lelket is, melytől nincs más mentőszer, mintha segíteni ösztökéled azokat, kik nem akarnak. Mert a kik lelki betegek, minél súlyosabban betegek, annál inkább irtóznak a nyugalomtól és orvostól, mint Plutarkhos mondja. Így beszéltünk már a második forrásról is.

Az iskolák nyomoruságainak harmadik forrását előtűnk az egyházi férfiak nyitják meg. Nem mindnyájan, távol legyen tőlünk ilyent állítani! Mert vannak olyanok, kiknek némely iskolák házával tartoznak, és ezek között ez a miénk is azért, a mit jó rend vagy jótétemény dolgában tőlök nyertek; de kik ezek és mily kevesen vannak, ha összehasonlítjuk azon sokakkal, kik mivel magok sem tanulták meg jól az iskolában a tanulókat, azoknak, kik az ő véleményök szerint olyasvalamit szeretnének tanulni, mi túlhaladja azt, mire ők mentek és philosophiához vagy philológiához tartozik; minthogy Magyar- és Erdélyországban egyedül a papi szószék ad majd mindenkinek *cleba*-t (tót nyelven: kenyér) — az ily nagy barbárságot barbár szóval akarva kifejezni, barbár nyelven beszélnek — a hajlékony és hiszékeny ifjúságot megpróbálják vagy titkon vagy még nyíltan is rábeszélni, hogy ilyen törekvése hiábavaló! De én a mennyire csak erőm engedi, fenszóval hirdetem, hogy ezt hallja meg a magyar nép: a theologia nagyon hasonló a sashoz, melynek jobb-

* A szójátékot lefordítani lehetetlen volt, melyet az eredetiben az epidemikus és endemikus szavak képeznek.

szárnya a philologia, bal szárnya pedig a philosophia. Metszd el az egyiket, nem fog a légben magasan emelkedni, ha mindkettőt lemetszed, csak a földön vesztegel; ha mindkettő ép, a legmagasabb egekbe tör. De térjünk vissza a sebhez. Mihelyt ugyanis a curátorok közreműködését kérjük az iskola külső vagy belső javítására: hogy az ily törekvés felesleges, az iskolák eddig is el voltak e nélkül és mégis a tudós férfiak ilyen megolyan nagy számát szolgáltatták, végre is jobb mindenben a régiek nyomán járni, mint az újak tanácsaira bármennyire is hallgatni, kopasz fővel; (γυμνῆ κεφαλῆ) szünes-szüntelen ezt verik és fájdalom! nem eredmény nélkül, a tapasztalatlanabbak fejébe! Egyébaránt mindenki előtt nyilvánvaló dolog, hogy az iskola-mesterek előttük a legnagyobb megvetésben és lenézésben részesülnek, hiszen a kéz reátétel (felszentelés) után (mely szertartás Calvin szerint a közönbösök — adiphora — közé tartozik), úgy felfuvalkodnak tudományuk és szentségük véleményében, hogy a tudós tanítókat, második szüleiket, megvetik és az isteni és emberi törvények ellenére magukat eleikbe helyezik! Szomorú példát nyújt nekünk erre Salánki István, a pataki iskolának tiz évig vagy talán tovább is tanítója, mind az isteni, mind az emberi bölcsességben igen tudós férfiú, kinek astronomiai művecskéje * még mai nap fenmaradt. Ez tiz évi szolgálata után sem érte el, hogy tanítványainak, kiket ő nevelt a papi hivatalra, akár együttmenésben, akár ülésben eleibe tétessék. Hogy ez nemcsak

* Az itt említett csillagászati mű valószínűleg csak kéziratban létezett. Salánki István (a kéziratban *Salanchi*) nevet nem találtam a pataki tanárok névsorában sem Szombatinál, sem a «Sáros p. füzetek»-ben. Annak eldöntését, hogy Salánki vagy Szaláncki-ról van itt szó, az erre illetékes magyar irodalomtörténészekre bízom.

hazám törvényeiből, hanem bizonyos megromlott indulatból, helytelen és ferde ítéletből származik, legfőnyesebben bizonyítja némelyeknek nagyralátó véleménye, kik a papok és iskola-mesterek közti különbség felől megkérdeztetvén, fenhéjázó és fitymáló magatartással mondogatták, hogy a pap *sacerdos*, mert ezt jelenti a magyaroknál a *pap* (mintha felszenteléskor ama pápai letörölhetetlen bélyeget nyernék); de az iskola-mester (habár theologia professzora legyen és náluk sokkal tudósabb szónokokat készít is elő) mégis csak iskola-mester, mondják megvetéssel. Hozzájárul még a közjó iránt való igen nagy keménységük. Mert ha ezek a legkisebb dologban is őket megsértenék, inkább akarnák, hogy az egész iskola fölzavartassék és szétoszoljék, belőle a jó tanítók kiüzessenek és elbocsáttassanak, mintsem magokat vagy haragjokat a legkevésbé is mérsékelnék, mit akkor is megtesznek, ha észrevennék, hogy a tanító tőlük a legcsekélyebb egyházi szertartásban másként vélekedik, bár azt megváltoztatni még eszeágában sincs. Ilyen forrásokból, kedves Hallgatóim, ki várna jóízű kútfőt? De újból meg újból ismétlem, hogy nem minden pap sorozható ezekkel együvé. Mert vannak isten kegyelméből nálunk is igen tudós papok, jóllehet kevesen, kik az iskolát, mint anyjukat tisztelik, annak tanítóit szeretik, kegyelik, megbecsülik és tisztelik sokkal különben, mint rendjökbeli némely kevélyek és tudákosak, kiknek a papi hivatal csak nyereségül szolgál, hogy méltóságot és czimeket szerezzenek magoknak.

Következik, kedves Hallgatóim, hogy nyomoruságaink *negyedik* kútfejéhez vezesselek, mely három, a felügyelők és curátorok részéről származó forrásból fakad. Ezek közül az első az egész Magyar- és Erdélyországban közönséges tudatlanság, melynélfogva a leg-

több curátor is a Grammatika elemein túl alig ment. Itt is némelyeket ki akarok venni, kiknek előmenetele mind előttem, mind mindenki előtt ismeretes. De mint-hogy a mathesis-, physika-, astronomia-, philologia-, ethika-, politika- és egyéb tudományokról beszédből is alig hallottak valaha, nem is álmodhatnak arról, hogy ezen tudományok tanítása behozassék. Annyira, hogy ha a felsőbb tudományokra figyelmes igazgatók az etymologia, syntaxis, poësis és rhetorika tanítására segéd-tanítókat kérnek tőlük, azt a feleletet kapják, hogy ezeknek nem lesz akkor dolguk; mintha az egész theologia, philosophia és philologia (melyeknek együttes tanítására a műveltebb nemzeteknél kilencz professor is alig elegendő) semmi sem volna egyéb, mint a grammatika és rhetorika.

Második az, hogy azt hiszik a legtöbben, mintha eleget tettek volna az isten dicsősége előmozdítására, ha három, vagy ha a jövedelem engedi, négy prédikátort hozattak. Hasonlitanak ezek azon tapasztalatlan építő mesterekhez, kik nem sokat gondolnak azzal, minő alapra, homokosra, süppedékesre vagy szilárdra építenek-e, csakhogy lássék, hogy építettek. Alapja pedig, higgyétek kedves Hallgatóim, nemcsak az egyháznak, de az államnak is az iskolák. Ezek, ezek amaz igen kedves folyók, melyek fölfrissítik az államot és az egyházat: honnét az egyházra és az emberek többi társaságára minden jó forrása fakad. És csak addig állanak szilárdan az egyházak és nem tovább, míg a jól rendezett iskolákat első helyre teszik; ha ezek ingadoznak és pusztulnak, szükségkép gyengülnek az egyházak is. Ezért, a ki csak a felséges isten dicsősége előmozdítása iránt bölcös és gyümölcsöző gondolatot tud táplálni, főképen az iskolák gondját forgatja lelkében éjjel-nappal. Mert az iskolák a papok magvető helyei és méltán tart-

hatók mintegy az égi tudomány kincstárainak, a mint a nagy bölcseségű Kalvin írja egyik levelében.

Gyülöli lelkem azt az aluszékonytságot, mely harmadik forrása ezen kutfőnek, melyben eltemetve látom az iskolák legtöbb curátorát. Oly habozólag folytattatik ez ügy, oly bágyadtan, hogy a közjóra irányzott lélekben szellemi csömört okoz. Ellenségeinknek pedig a református vallás kigúnyolására igen alkalmas anyagot szolgáltat. Vajha hallgathatnék! Vajha titkolódzhatnám! Vajha a kolozsvári reformátusokat kimenthetném! De lennék bár magam a hálnál némább, maga a dolog fenszóval beszél, vagy megfordítva, nyissam csak föl ajkamat akár vádolástokra, akár mentségtekre, curátorok, ime ezen falak, melyek majdnem két évi romokból alig ásattak ki, a beszédben megelőznének és panaszkodnának, hogy velünk ellenkező hiten levő testvéreink oly költséges templomokat, palotákat, szószékeket és tornyokat majdnem ősi fényben állították helyre, míg ők igazgatóik annyi kérelmére, esdeklésére és gyűjtésére is merőben pusztult állapotban jajgatnak. Ezt az egyetlen auditoriumot sem lehetett elég jól az egész évben helyreállítani, hol akár ünnepélyes beszédet, (szégyen, hogy az enyémet is ily sokáig kelle elhalasztani) akár közvizsgálatot, akár nyilvános vitatkozást lehetne tartani. De hol van a hat classis számára ugyanannyi tanterem (tanulóház)? oly sok foglalkozás nélkül való, de még több a hely szegénysége miatt elidegenített tanuló számára a lakószobák? De ne szóljunk e tárgyról. Mert maga ez ügy oly hangos torokkal kiált, hogy azt hiszem egész Magyar- és Erdélyországban a fülek csengenek bele. Bizony, kedves Hallgatóim, eme forrásokból oly gazdagon ömlik a víz, oly nagy annak bűze, hogy ha bár a fenséges fejedelmek, az iskolák legkegyesebb Mæcenásai saját költségükön és pénzt

nem kimélve, csak azok újítását tűznék ki célul, és legtöbb javaikat végrendeletben e célra hagyományoznák, vagy a hagyományozottakat megtartanák: semmit sem érnek el, megmarad a megrögzött barbár állapot, a tudományok keserű folyója fölzavarva és bemocskolva lesz. Mert a csatornák, melyeken át a fejedelmek jótékony adományai az iskolák termékenyítésére folynak, igen megromlottak és büzhödtek.

Azonban veszélyes dolog lenne ily nagy bajainknak eme forrásait közönyös szemekkel tovább nézni; rajta, fogjunk azok bedugásához, de úgy azonban, hogy keresünk minden egyes forrás betöméséhez szükséges gyógyszerert vagy závárt! Tömjük be a magokét a tanulók, a magokét a tanítók is; hasonlóképen a magokét a papok, a magokét a curátorok is. És bizony úgy látszik, hogy tanulóink már elébb szorgalmasan hozzáláttak ezen munkához, hiszen a legtöbben nem a szolgálattól félétkben, hanem meggondolt szabad választásból és a tudományok iránti szeretetből; nem kényszerítve, de szabad akaratból, az élet külső kényelmeit számba nem véve, csakhogy lelköket kiművelhessék, testök művelését egészen elhanyagolták és minket ide a szegénység közepébe követtek, bármit eltűrni készek, mintsem parányit is engedjenek azon hő szeretetből, melylyel a műzsák iránt lángolnak. Valóban kellett volna az ilyeneket segíteni, de ki lelkét erre adta volna, eddig még senkit sem láttunk. Hogy az iskola-mesterek is a magok forrása betömésére megtették kötelességüket, onnét is kiténik, hogy istentől és az akadémiáktól ünnepélyesen lettek kibocsátva a tanítói pályára, sőt vissza is utasították néhány egyház meghívását fényes papi állomásra, inkább akarták a legnagyobb küzdelem, nyomorúságok, viszontagságok, szegénység, megvettetés és más számlálhatatlan bajok, kellemetlenségek között is

viszontagságteljes Spártájokat erejükhez képest ékesíteni, mint állomásukat, hova isten által rendeltetének, elhagyni. És nem szünnék meg inteni, buzdítani és ösztökélni mindenkit, hogy teljesítse az igazi keresztény ember kötelességét az iskolák előmozdítása iránt. És mivel a classis præceptorok tartása nagyobb teherrel jár, mintsem magok hordozhatnák, mint kell vala, az egyházhoz folyamodtak. És hogy a zavar ezen iskolákból gyökerestül kiirtassék, az összes classisokban és a külön iskolákban komolyan szem előtt tartandó módját a tanításnak megfontolás után előírták és ígértek, hogy a theologia, philologia és philosophia folytonos olvasásában szorgalmatosak lesznek. Sőt ha a harmadik pap fogadása által megakadályoztatva látnák azt, hogy a classis præceptoroknak rendes fizetés adassék, készek magokat kötelezni, hogy felváltva az egyes hetekben prédikálnak.

Az egyházi férfiakban meg van a kegyes szándék, melylyel eddig az iskolákat felkarolták, ebben nemcsak tovább megmaradni, de erősödni, az övéiket e közös érdek előmozdítására gyakori buzdításokkal ösztönözni, a szerencsétlen iskola-tanítókat vigasztalni és a menyire tőlük kitelik, egyedül ezek helyzetének javítására törekedni és a többi saját rendjökbeli férfiakat, kik más indulattal lennének, tanácsaikkal a helyes útra terelni. Reátok tér beszédem, Curátorok! Mert látom, hogy muzsáink szemei rajtatok függenek; és mintha maga az iskola titeket vagy irántatok való érdemeihez képest így intene, vagy mint egy anya, irántatok, gyermekei iránt való tekintélyéhez méltóan így buzdítana, vagy a válság nagyságához képest eként hallanám beszélni: Fiaim, szerencsétlen anyátokat a ti igazságotokkal segítsétek: megvetett, elhagyott vagyok, támogassatok! A múzsák, az én leányaim számúzve vannak, hívjátok

őket vissza! Az ő tanítóik elhagytak, állítsátok őket vissza! Ősi javaimból, melyeket eddig, idősebb nővérem az egyház, majdnem egészen egyedül magának követelt, a hat praëceptor számára a fizetést rendeljétek ki! Erdélyország fenséges fejedelmének, kegyelmes uramnak és pártfogómnak e dologban legkegyelmesebb parancsát és jóváhagyását tartozó és mentől alázatosabb hálával fogadjátok, tiszteljétek és további késedelem nélkül a fejedelmi határozatnak annak értelmében megfelelni ne halaszszátok el! Végre azt, ki az én műzsáim táplálására az én fejedelmem által mostan hozzatok küldetik, ha csak a tiszta igazság beszélése által magában a tornácban meg nem sértett, fogadjátok be, vegyétek oltalmatokba, pártfogoljátok: és így a további dolgok elérésére a ti jóakaratokkal, bölcseségtek- és készségtekkel buzgolkodjatok.

Elmondám.

VI.

A MAGYAR NEMZETBEN IMMÁR ELVÉGTÉRE EGY ACADÉMIA FELÁLLÍTÁSÁNAK MÓDJA ÉS FORMÁJA.

Melyben

*megmutattatik, mind a mely könnyen mindjárt is
meglehetne, mind pedig micsoda kicsin akadályok
állottak ebben ennek előtte is ellene.*

A fejedelmi felségre Isten gondviseléséből mostan fel-
emeltetett méltóságos nagyságos és kegyelmes erdélyi
fejedelemnek Barcsai Ákos urunknak, nékem is jótévő
és kegyes fejedelmeknek, uramnak és Mecenasomnak,
az országoknak legfelsőbb urától s szabadon oszto-
gató birájától hosszú életet, szerencsés országlást és az
alatta valókon a bölcsesség és az tudományok gyarapí-
tása által az sok szomorú magyar vér hullás és omlás
után csendes és sokáig tartó szép békességben való böl-
csen uralkodást!

Kissebb vagyok kegyelmes uram mind magam s mind
ez iráskám, mint sem bátorságosan az Nagyságod méltó-
ságos tekinteti előtt megjelenhetném: de hiszem ha
az egyéb dolgokban is nem azoknak annyira nagyságát
mint hasznát szoktuk nézni; ha ez kicsiny iráskámban
nagy közönséges haszonra igyekezem, szívesen fájjal-
ván a szegény magyar nemzetnek Academiaja nemlété-
ből kiszármazott és ez világon széljel terjedett Barba-

rus nevét, s honjában is rettenetes kárát, kinek jelenthetem fájdalमत s mutathatom erről való orvosság kereső supplicatiómat nagyobb reménsséggel bé, mint a kitől minden, hazánkknak közönséges javának s nemzetünknek újonnan megépülésének indulatja és előmente a jó Isten után függ.

Minek okáért, kegyelmes uram, hogy Academia erectiója felől való gondolkozásra ennyi országos, súlyos és majd elviselhetetlen gondjai között alkalmatosságot szolgáltatok Nagyságodnak, ne ítélje Nagyságod teljeséggel helytelenségnek és importunitásnak lenni, hanem méltóztassék inkább kegyelmes Fridericus Barbarossának, az scholák szabadsága első Authorának, imez motiváját egy szempillantásig kegyelmesen szeme eleibe venni: tudniillik, «ut cum omnes bona facientes nostram laudem et protectionem omnimodo mereantur, quorum scientia totus illuminatur mundus, et ad obediendum Deo et nobis, ejus ministris, vita subditorum informatur, quadam speciali dilectione eos ab omni injuria defendamus» etc. És abból im e két dolog, hogy tudniillik a tudományok gyarapodása (mely Academia nélkül soha jól meg nem lehet), ékesíti és világosítja meg az országokat, és hogy ugyan azon által készítettnek el (mely nélkül is nemzet ez föld hátán a miénknél inkább nem szükölködik) az subditusok az Isten és fejedelmekhez való engedelmességre, (melyre ismét most Nagyságodnak országlásának kezdetiben vagyon legnagyobb szüksége), e két dolog, mondok, a miképpen engem az Academiának lerajzolására indított, nem penig (bizonyosságom ebben az egekből az szíveknek formálója és vizsgálója) valami egyéb haszon avagy méltóság keresés, mely énnékem érdemem felett Nagyságodtól megadott, soha többet nem is kívánok, indítsa fel Nagyságodat is egy fertály órácskát ez rajznak megszemlélésé-

ben eltölteni, és az építésnek könnyü voltát ebből eszében vévén az Academia erectiójához kezdeni. Segélje ez gyönyörűséges és szükséges jóra a felséges Isten Nagyságotat kegyelmes uram! Nagyságotnak alázatos és méltatlan szolgálója Apáczai Cseri János.

EGY MAGYAR ACADEMIÁNAK LERAJZOLÁSA.*

I. Az Academiák, Collegiumok és Scholák szükséges voltáról és akadályairól másutt eleget szólván,** (In oratione inaugurali 1656 nov. 20. habita Claudiopoli) itt csak azt illik meglátnunk, miképpen cselekedhesse meg azt az magyar nemzetben valamely kegyes fejedelem, hogy más nemzetek példájára nekünk is ne csak collegiumunk, mint eddig, hanem ugyan Academiánk is lehessen, még pedig vagy semmi vagy igen kevés költségével.

II. Mivel pedig az Collegiumokat az Academiáktól

* Vagy a Teleki-könyvtárban levő helyesebb másolat szövege szerént: *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Academia felállításának módja és formája, melyben megmutattik, mind a mely könnyen mindjárt is meglehetne, mind az pedig, mely kicsiny akadályok állottak ebben ennek előtte is ellent-*

** Itt utal Apáczai «Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis» című be-
köszöntő beszédére, melylyel az ujdun felállított kolozsvári collegiumban az igazgatói tisztet 1656 nov. 6-dikán elfoglalta, s mely azon kori kéziratban megvan a kolozsvári ref. collegium Apáczai által ajándékozott s az említett napon saját kezével megkezdett emlékkönyvében; utal továbbá «Oratio de studio sapientiae» című beszédére, melylyel a gyulafejérvári collegiumban 1653 november havában székét elfoglalta, s mely Utrechtben 1655-ben kinyomtatva «Magyar Encyclopædiá»-ja mellett megjelent, valamint Encyclopædiája több helyére is, hol egy hazai tudományos egyetem (Academia) szükséges voltát fejtegeti. (Szabó Károly jegyzete.)

1. a proventus nagyobb volta, 2. a tanítóknak és a tanulóknak többsége, 3. az ilyen személyeknek szabadsága szokta megkülömböztetni: szükség, hogy az lehetetlenséget mindenik részről elhárítsuk.

III. A proventus dolgát a mi illeti, mivel az a fundamentum, legelsőben is azt kérdehetni: lehetne-e egy ilyen országnak, vagy ország fejedelmének, a kinek ilyen rettenetes sanczot és esztendőnként való adót kell fizetni, abban módja, hogy egy Academiához megkívántatott proventust mostanában rendelhetne? Mely kérdésre hogy megfeleljek, legelsőben is az Academiák között lévő különbségeket kell meggondolnunk. Melyek közül noha egyik a másiknál sokkal gazdagabb, mint az Angliaiak a Belgiumiaknál és az Scotiaiaknál, sőt ugyan azon országban is egyik a másiknál: mind az által az academieságok mindeniknek csak egy, mivel az proventus nem az formalitásra, hanem csak az materiájára tartozik az Academiának.

Annak okáért az szegényebb rendű Academiákat vévén mi fel az iránt például, azt merem mondani, hogy avval az proventussal, melyet esztendőnként Fejérváratt az feljebb való esztendőkbén, az örök emlékezetű Bethlen Gábor halálától fogva, az professorok, mesterek és deákok percipiáltanak, egy pénz augmentatio nélkül (csak jó rendben állították volna mind az scholát mind az proventus állapotját) tíz professorokat, vagy tizenegyet, és száz alumnus deákokat tarthattak volna; mely személyek egy egész Academiát töltek volna az számra nézve; olyat pedig hogy Scotiában talán egyik Academia is nem érkezett volna el véle, mert a száz alumnát nézve sok expectansok és az nagy frequentiára nézve sok nemesek és idegen vallásúak is confláltak volna. Az tizenegy professorok pedig ilyen rendben löttek volna: Theologiæ professor 2, Hebreæ

et Orientalium Lingvarum 1, Græcæ 1, Jurisprudentiæ 1, Medicinæ 1, Ethicæ et Politicæ 1, Physicæ 1, Matheseos 1, ~~Dialecticæ~~ 1, ~~Eloquentiæ et Historiarum~~ 1. Melyek többet tehettenek volna ám az eddig való egy s két nagy fizetésű professornál és három négy trivium tanító mestereknél.

IV. Hogy pediglen a fejevári collegium eddig való proventussa e végre elégséges lött légyen, nyilván megtetszik az erogatióból. Mert (hogy az Alstedius, Bisterfeldius, Piscator fizetéseket ne említsem) az minapi professornak * fizetése volt 1800 forint; az négy Academicus mesteré 1000 forint, búza 144 köből, bor 800 veder, disznó 12, bárány 60, e felett raj méz (az borsót, kását, lencsét nem adták mostanában meg), a fára mindenestül fogva 64 forint. A húsz negyvenes bor pedig, egyik egyik húsz forintjával, tett volna 500 forintot ** a 144 köből búza is legalább egy forintjával 144 forintot, az 12 disznó is 50 forintot, az 60 bárány is 30 forintot, az raj méz is 10 forintot. Melyek az 1000 forinthez számláltatván, tésznek 1768; de jóval is többet érnek ezek az jók, az mint akárki is által látja. A negyven alumnusnak készpénzt adtak 800 forintot, mindennapra pedig annyi kenyér, bor és ser præbendát kinek kinek, hogy legalább 15 pénzt sőt 25-öt is megért volna egyike egyike, és esztendő által csak 15-ével is az kenyér, bor, ser tett volna egyike 54 frtot. És mivel 40-szer 54 tészén 2160 forintot és ama 800-zal

* Basire Izsáknak, ki II. Rákóczy György szerencséje lehányatlásával az 1658-diki veszedelem előtt Gy.-Fehérvárról II. Rákóczy György magyarországi jószágaiba vonult, mint fia Rákóczy Ferencz nevelője.

** Itt a számításban hiba van, miután 20 negyven vedres hordó bor ára, 20 frtjával 400 forint volna. Hihető, hogy másolónk tévedt, s 25 helyett írt 20 forintot.

tészen 2960-t: tehát az professorokéval s mesterekével az deákokét össze számlálván, az egész summa tészen 6558 forintot. Hát még ezen kívül mennyi ment az sok alumnusok promotiójára, s mennyi maradt benne még is.

V. A proventus dolgából azért akadály eddig sem volt, kívántatott volna csak az jó dispositio, mely a második dolgot is, tudniillik a tanítóknak és tanulóknak számát is megtöbbsithette volna és elégségesé tehetette volna: mivel száz alumnus, (kik mellett exspectánsok, nemesek és egyéb rendbéliek mindenkor sokan löttek volna) és tiz vagy tizenegy professor akárhol tészen egy akademiát, csak az szabadság accedáljon.

Ebből peng az proventusból ennyi számú személyeket szépen eltarthattak volna. Mert az 3000 forintját száz alumnusnak osztogatván ki esztendőnként, egynek 30 forint jutott volna, azaz holnapra három három, az két nyári holnapokat kivéven, az melyekben oly módon tanítás is nem lehetett s ők is el szoktak széljedni, Juliusban tudniillik és Augustusban * noha nem egészlen, de nagyobb részből. Immár az tanítók tizenegyen így tartathattanak volna el belőle, hogy a professor eloquentiæ et historiarum fizetése lött volna esztendőnként 250 forint, a dialecticæ professoré is 250, a matheseos professoré is 250, a physicæ professoré is 250, a medicinæ professoré peng 300, a jurisprudentiæ professoré is annyi, azaz 300, az hebreæ et arabicæ lingvæ professoré is 300, a græcæ lingvæ professoré is 300. És mivel hogy a theologica facultas legszükségesebb és szélesebben is kiterjedő, ebben két professor lött volna szükséges, theoreticus tudniillik és

* Az erdélyi ref. főiskolákban a szünidő maig is julius és augusztus hónapokra esik.

practicus, kikben mivel mind az arsoknak mind az scientiáknak s mind az originalis nyelveknek tudása megkívántatik szükségesen, azonban peniglen se privatum collegium tartásokból nem illik pénzt venni, mint az több facultásokban szabados, s az praxisból sem kapnak semmit, mint az juristák és medicusok, minden keresztyén Academiák szokások szerint ezek többet vehetnek volna, ugy mint mindenik négy-négy százat. Ezek azért egybe számláltván téznek 3250 forintot, és az deákokéval együtt 6250-t; ugy hogy még egyéb ususra 308 forint maradjon fel. Nem lőtt volna hát a tanítók és tanulók sokaságára nézve is semmi difficultas, ha az helyek mivoltához képest egy kevésbé az mi eleink szűkebben dispensáltak volna, és egyre kettőre, még penig idegenre, csak az minden közönséges haszon nélkül való magok csudáltató nagy tudományért, annyit nem osztottak volna, s a Grammatica, Poesis és Rhetorica tanításért, (melyeket háromszáz forinttal mind bé értenek volna), ne adtak volna 1798 frtot az academicus mestereknek, hanem fogták volna inkább nagyobb dolgokra őket. De az idegeneknek uralkodása és a magunkéinak irigysége tötte nekünk ez nagy kárt.

VI. Mind az által itt a volt eleitől fogva s most is az a nehézség, hogy ennyi fizetésre idegen országból nem hozhatni, s az magunk felekezeti penig nem arra valók. Én penig az elsőre azt mondom, hogy mivel Scotia az embereknek benne lévő bőségéhez képest az élet eltápláltatására nézve szűk ország, s a benne való jó rendjek miatt a szép tudományoknak tudós emberekből bűvös: nem kételkedem, hogy csak erre a fizetésre is elég professorokat onnan nem hozhattak volna, kik az nagy fizetésüeknél alább valók mind az által nem löttek volna az közönséges haszonra. A magunk felekezeti

alkalmatlansága is nem szintén olyan nagy, hogy ebben teljességgel ellent állhatott volna.

Mert az mint halljuk és látjuk magunk, az nevezetes Academiákban is az mostan felvött professorok gyakorta gyengék szoktak lenni, s hogy lehetne is másképen? holott a ki ma deák, holnap néha professorrá tétetik, csak fundamentuma és indulatja jó légyen, e reménység alatt, hogy a sok exercitium által idő telve perfiálódik. Ha ez a gondolat és indulat a mieinkben megtaláltatott volna, vajki sok magyar érkeznék most el sok nevezetes idegen országbéli Professorokkal. Az szabók, vargák, számtartók, udvarbirák, prokátorok, törvénytévők, Mesterek, Papok etc. sem olyan készek először, mint egynéhány esztendő tisztekben eltöltések után, de ugyan nem mégyünk azért idegen országra az ilyenekért. Noha én amaz híres neves Voëtius Doctornak tanácsát követvén, (kitül nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek, valámig csak idegen Professorok lesznek közöttünk, hanem úgy lehetne ahoz reménység, ha egy facultasban egy idegen Professor lenne s ugyan azonban hazafia lenne egy másik, mind addig, valámig cselekedetünkkel megmutathatnók, hogy az idegenekkel elérkezünk az tanításban, és így elhíthetnők nemzetünkkel, hogy nálók nélkül el lehetünk már teljességgel), ez eszes tanácsot követvén, mondok, nem ezt akarom elhíthetni, hogy csak az miénkre bizattatnék a dolog, hanem csak szinte hogy, mint eddig, az hazafiak ezután is teljességgel szintén úgy meg nem vettetvén, az idegenek mellé felvétetnének azon authoritással és az tanításba való professori hatalommal; ne lenne az idegen Professorok köztünk lakása olyan minden közön-séges haszon nélkül, mint ennek előtte való időkben, kik mivel minden authoritás csak kezekben volt, nem

vigyázzván szegény nemzetünknek közönséges előmenetelire, minden felsőbb dolgoknak és tudományoknak tanítását csak magoknak tulajdonították, az mellettek való tudós magyar fiakat penig, ha még Theologiæ Doctorok voltak is, és azon facultasra, az melyet ők tanítottak, méltóknak íteltettek az Academiáktól, az Grammatika, Rhetorica, Poëtica tanításra nyomták őket alá, hogy meg ne tetszethnék tudományok, hanem csak ő magok dicsértetnének mindenektől. Azért az én szóm itt csak az, hogy mivel az Theologiæ Professornak kettőnek kellene lenni, lenne egyik Magyar, s a más Scotus vagy egyéb nemzet, a ki kevés fizetésre eljönne. Hasonlóképpen lenne az Görög Professor is idegen; Sidó Professort magunk között is könnyen találánk. Így a Philosophiának is némely részére, úgy mint az Mathesisre és még egyikre valamelyikre hoznának egyet, az többi lennének magyar fiak: megtanítaná az emulatio őket mint kellene az idenekkel elérkezni. Sőt peniglen, míg az meglehetne, hogy idegenek hozattatnának, addig sem kellene ezzel hallgatni, hanem az mire másunnan is akarnánk hozatni, arra extraordinarius Professorokat kellene felvenni, kik, míg amazok eljönnének, tanítanának, s osztán az Professiót nékiek engednék, de olyan conditióval, hogy az idegen személyek változása történve, annak az ilyen cedáló személy sufficiáltatnék azután is, ha kedve lenne hozzá: azonban penig lenne jó provisio felőle, ne panaszkodhatnék.

VII. Immár az academiai szabadságot az mi illeti, az felelet az, a mely adatott volt még Fridericus Barbarosától Cod. lib. IV. tit. VI. a scholáknak és abban lévő tanítóknak s tanulóknak (melylyel mind ez mai napig élünk); a kívántatnék még meg, hogy a miképen a Prédikátori rendnek hatalma vagyon arra, hogy az

kiket a Prédikátori tisztre érdemesnek ítél, azt arra felveheti, és így efféle személy felszabadíttatik, még ha szolgálai állapotban született is, sőt a mi nagyobb, ha valamely Deák sok jó esztendőket scholában tekergése után ha csak egy néhány éneket tanul is meg és falusi Mesterségre vagy inkább Cantorságra adja magát, fel szabadult az ő földes urától: így mondom az Academiák formalitásához ilyen szabadság kívántatnék, hogy valaki az Cursust akár az Philosophiában, akár az Medicinában, akár az Jurisprudentiában, akár pedig az Theologiában absolválja, az olyan az Senatus Academicus előtt derekason meg examináltatván, ha méltónak és illendőnek találtatnék, graduáltathatnék, azaz, solenne diploma által az mely facultast absolvált, annak praxissára, szabados gyakorlására, facultáltatnék, és egyszersmind az mi közöttünk szokásban lévő Nemesség* is nékie conferáltatnék; avagy ha az dologban valami akadály találtatnék, bár csak úgy lenne, hogy az ilyen személy Academicum diplomáját az ország fejedelmének bémutatván, ő Nagysága az Academiának judiciumán megállván, méltóztatnék maga diplomájával is efféle személyt muniálni és az szokás szerint nobilitálni. Nem illik pedig egy becsületes úri személynek ezen megháborodni, mintha ez dolog jobbágyi számának megkevesedésével fogna lenni: mert vajki kevesen volnának olyanok, a kik ilyenképpen szabadulást szerezhetnének magoknak. Bizonyára nem olyan könnyen, mint most három négy ének avagy meg annyi prédikatio tudása által, hanem sok szép de nehéz tudományoknak megtanulása által. De hiszem, ha szintén meg annyian volnának is, mint most a falusi Mesterségre, hiszem az földes urának is nagyobb becsületire

* Másolatunkban hibásan áll: «Nemzetség.»

és hasznára esnék az, hogy Philosophiæ Magister és avagy Medicinæ avagy Jurisprudentiæ avagy Theologiæ Doctor lenne jobbágyából, hogy sem valami hitván falusi costa frater; mert ennek osztán gyakorta szolgálatjával derekas dolgokban is élhetne. Noha, a mint mondám, nem kell ettül igen félni, mert nagy a bökkenője, úgy hogy a kik az mi eddig való szokásunk szerint szokták elérni felszabadulásoknak módját, azok között száz között is jó ha a megmondott úton egy felszabadulhatna. Ámbár peniglen ugyan nagy magának kárára esnék is ez valakinek: de hiszem nem csak magunknak születtettünk, hanem, a mint Plato írja, szüléinknek, barátinknak és hazánkunknak; hogy férne azért az igaz generositáshoz és nemesi természethez, hogy magának egy igen kicsin hasznával hazájának nagy kárt igyekeznék tenni? sőt a dolog így lévén, a Nemesiség is sokkal nagyobb indulattal kezdene tudományához látni, tudván, mily nagy tisztességére szolgálna a Nemes embernek magának is, ha Juris Doctor lehetne. S akkor is remélhetnők a barbariesből való felszabadulásunkat, habár csak az Ország Tábláján Juris Doctorok itélnének. Oh mely vagy gyalázat az Nemes és Főemberek gyermekeinek, hogy a paraszt ember gyermekei ő nekik eleikben ültettetnek, kik után gyakorta süveglevéve kell salápolniok! Ezt hozta ám az időnap előtt való agár és paripa, melyeket ha szintén a Scholában tiztizenöt esztendeig tekergettenek volna a Justinianus pandectái mellett a latinitas megtanulása után ugyan még is jó korokban megtalálhatták volna. Én úgy vészem eszemben sok okokból, hogy az tudományak előmozdítását nem egyebünnen, hanem az fő rendektől kell minékünk várunk, kik ha magok nem tudósok, hogy hogy igyekezhetnek másokat tudóssá tenni.

VIII. Eddig az Academiának felállításának mi voltá-

ról, tudniillik proventussáról, abban megkívántatott személyeknek elégségerül és végezetre szükséges szabadságáról: immár szóljunk abban az tanuláshoz és igazgatáshoz is rendirül igen röviden. Az tanuláshoz azért ilyen rendűnek kellene lenni: hogy a ki az Trivialis Scholából az Academiában promoveáltatik, legelsőben is az Eloquentiában subsistáljon, és mind addig exerceálódjék, valamíg az Eloquentiæ Professor jó lelki esmérettel egybe kötött itéleti szerint illendőnek nem itéli az promotióra, és magától irt és publice az Academiában declamált oratiókkal elégségesképpen meg nem mutatja arra való illendőségét. Honnan osztán az Dialecticára felvétetvén, (melyet minden esztendőnként az Dialecticæ Professornak egyszer egyszer, mint az több Philosophiæ Professoroknak is, absolválni kell), abban esztendőt töltsen, ha érdemes, vitettség az Mathesisre, melyben az Arithmeticát, Geometriát, Cosmographiát és Astronomiát egy esztendő alatt ismét absolválván promoveáltassék az Physicára, innen esztendő mulva az Ethicára és Politicára, melyekben is nagy serénységgel egy esztendőt töltvén, és így a Philosophiában mindenestül fogva öt vagy hat esztendőt, ha kívánja, examináltassék meg, és ha illendőnek találtatik, Laureáltassék az Philosophiában és tétessék Artium Magisterré. Így azért az Arsokban Magisteriumot vévén, ha az Medicinára igyekezik, öt esztendeig azt szorgalmatosan hallgatván és gyakorolván, s annak utánna megexamináltatván, pronuciáltassék Medicinæ Doctornak és szabados praxis engedtessek nékie. Ha pedig nem Medicinára, hanem a Jurisprudentiára akarja magát adni az feljebb megirt Artium Magister: tehát öt esztendőt töltvén annak is szorgalmatos tanulásában, és osztán megexamináltatván, ha illendőnek találtatik, inauguráltassék Juris Doctornak, és az foren-

sis causák tractálására admittáltassék. Végezetre peniglen, ha sem Medicinára, sem Jurisprudentiára nem igyekezik, hauer a Theologiára, minek előtte admittáltatnék arra, annak előtte esztendeig Görögül, esztendeig Sidót tanuljon, és mind az e két meg említett nyelvek grammaticáiban s mind penig szükségesben a Sidó nyelvre nézve az Moses, Proféták és Psalmusok, hasonlóképen az Görögre nézve Platónak és az új Testamentumnak némely könyveinek megértésében, expositiójában és grammatica resolutiójában elég exercitatusnak találtatván, úgy eresztessék osztán fel az Theologiára; holott öt esztendőt töltvén az szorgalmatos tanulásban és exerceálódásban, és megexamináltatván, ha méltó lészen reá, Theologiæ Doctorrá creáltassék, noha csak catechetica theologiájában jól fundatus legyen, a ki olyan elé dolgában nem mehet is felvétetik a prédikátorságra accedálván a theologiai facultas testimoniuma. Hogy peniglen mindenek rendesebben eshessenek, az ilyen examenekre egy bizonyos időnek rendeltetni legjobb volna, tudniillik Septembernek vagy Juniusnak némely napjai.

IX. Az igazgatásról egyebet nem szóllok, hanem hogy az Professorok közzül esztendőnként járó szerrel egynek Rectornak kell lenni, a kinek mind külső s mind belső szükségeire az Academiának gondja légyen, és az nagyobb dolgokra Senatus Academicust, azaz a több Professorokat, bégyűjtvén, eligazítsa. Mely dolognak jobban végben vitelére mellette egy Pedellusnak is kell lenni, ki mint a Prædicatorok mellett az egyházfi ügy légyen, a hová küldik, elmenjen etc. Ennek penig fizetése az két száz 78 feljebb felmaradt forintból kitelik, ha száz forint lészen is. Az Academicus Rector, több tisztei között, az Novitiusokat, akár Nemesek akár egyéb rendűek légyenek, a Matriculában béírja. És

hogy az Academia valamiben segéttessék az költségre nézve, szükséges, hogy haszonra valamicskét kívánjon, tudniillik egy urfitól egy aranyat, közönséges de jobbágyos Nemes ember gyermekétül egy tallért, egyházi nemes embertől egy forintot, vagy ha szegény rendű az ilyen, ötven pénzt, jobbágy ember gyermekétül huszonöt pénzt. Hasonlóképen a kik graduáltaknak, azok is az Academia szükségére contribuálnak: a Philosophus három forintot, az Medicus és az Jurista négyet, a Theologus ötöt; a Pedellnek is az ilyenek az megmondott forint számokra egy-egy garast, mivel akkori állapotokban sokat szolgálnak. Ezen kívül az Diplomáért is kellessék valamit fizetni, úgy mint az Notariusnak az írásért és az Rectornak az pecsétért. Az Academia szükségére szereztetett pénzt pedig az Rector hiti és jó lelki esmérleti szerint egy perselyben gyűjtván, annak kolcsa legyen más Professoroknál is, és az feriaikon azt megnyitván és megszámlálván, elrendeljék, és költessék vagy az Academia épületire, vagy könyvek vételére, vagy egyéb szükséges dologra.

X. Az ilyenképen felállatott és rendelt Academia mellé pedig Typographia, Bibliotheca és Hortus Academicus szükséges; hogy ha az Professorok akarnak valami könyveket nyomtattatni, lehessen módjok benne, egyébként nehezen vehetik magokat az írásra, félvén attól, hogy csak az molyok emésztik meg munkájokat. Melyben a volna az legkönnyebb mód, ha az felső Istenes Magistratus két vagy háromszáz tallért nem szánván egyet erigálna, s egy Typographust állitana belé, a ki, mivel a Typographia nem övé, tartoznék minden esztendőnként mindenik Professor részéről bizonyos számú disputatióknak fél avagy ugyan egész arkosát ki nyomtatni, s egyébként a mit akarna, azt nyomtatná maga hasznára, approbáltatván mind azon által az

opus az Academicus Senatustúl, hogy valami alkalmatlan könyv világra ne jönné tudatlansága által az Typographusnak.

A Bibliotheca is felette szükséges mind a Deákokra s mind a Professorokra nézve, kik kevés proventusokat ne kényszeríttessenek mind az könyvekre költeni, hanem az közönségeseket magoknak megszerezvén, légyen a ritkábbakért hová bizni.

A Bibliothecának pedig ajtaját minden szeredán szombaton déljest meg kellene nyitvatni, és ha ki mi-csoadás könyvet kívánna, a közönséges asztalra kiadni, nem bocsátván a könyvekhez senkit a Bibliothecarius. ki ez munkájáért meg érné az oda fel megmaradt sum-mának 100 forintjával.

Az Academiának végezetre szüksége vagyon egy kertre is, melyben a füvek és ritkább fák plántáltatva légyenek, és az Medicinæ Professor esztendőnként két vagy három versben az Academicusok előtt abban bizonyos időközön a füvek természetiről profiteáljon, akkor egyébnek békét hagyván, melyben mivel egy Hortulanus is kellene amaz harmadik fenmaradott 100 forintot ennek kellene deputálni.

Nem ártana egy konyhának is lenni, a holott ki-ki szükségére valót pénzért, ha keresne, találna. Ez jó karban állittatván nem csak magát tartaná el, hanem még az Academiának is nem kevés hasznót hajtana.

Segéllj reá én Istenem bennünket!

Groff Bethlen János Uram levelei között találtatott ezen pia consultatio.

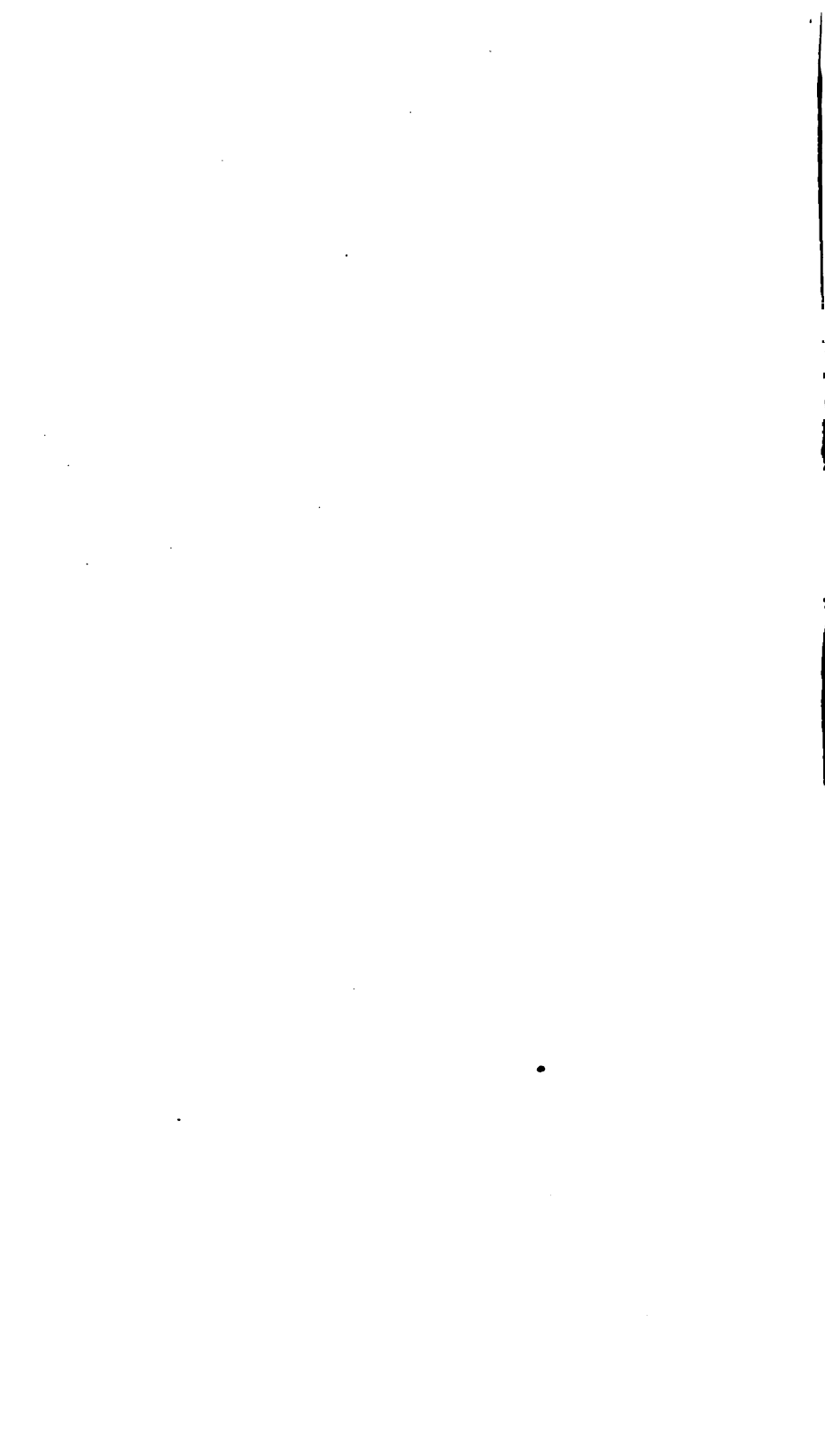
Coll. N. Enyed.

1740.

Obtulit Moses Galambfalvi.

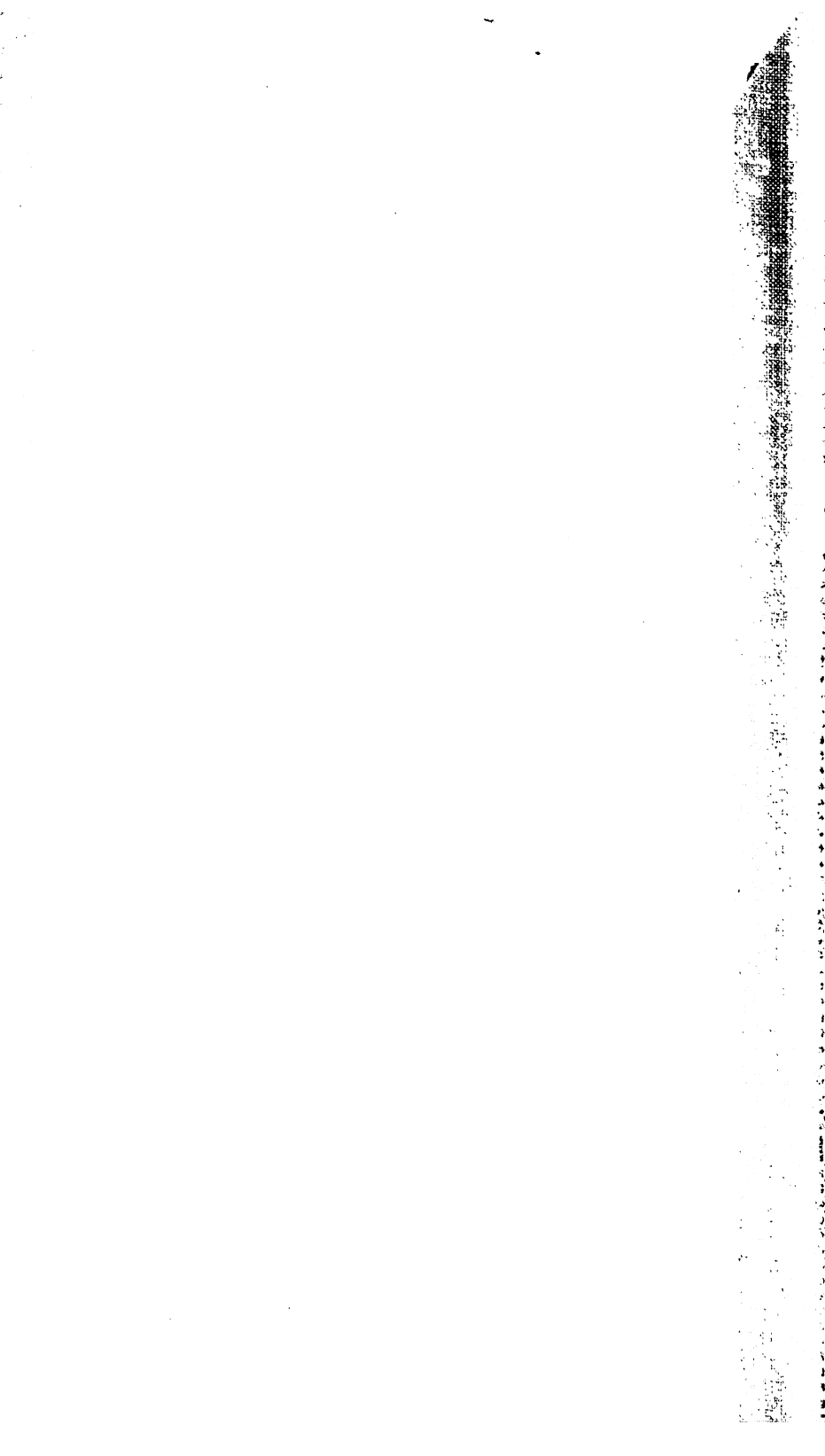
Nem végezhetnök találóbb szavakkal e gyűjteményt, mint Szabó Károly szavaival, melyekkel a kolozsvári egyetem közelgő megnyitását Apáczai álma valóságaképen tünteti föl:

Több mint kétszáz esztendeje, hogy az 1659-dik év utolsó éjjelén 36 éves korában elhalt Apáczai Cséri János hamvai a kolozsvári közös temetőben a tudomány és irodalom annyi jeleseinek poraival az anyaföldben ismeretlenül elvegyülve pihennek. Ha e hamvak érezni tudnának, most midőn két hosszú század után a Kolozsvártt fölállítandó magyar tudományos egyetem megnyitásának örömnünpétől már csak néhány hónap választ el bennünket, a magyar tudományosság ez apostolának és vértanujának elfeledett sírhelyén megrendülne a föld az öröm kitörésétől. De e dicső hamvak, mint minden, a mi az emberben földi, porrá lettek és elenyésztek; egyedül a szellem, az emberi lélek e mennyei szikrája, az, a mi örök és halhatatlan. Apáczai szelleme is kitörea sírből és világot kér. Az ő szelleme adjon életet, fényt és dicsőséget a kolozsvári egyetemnek!

TARTALOM.

	Lap
1. Bevezetés	3
2. A Magyar Encyclopædia előszava	18
3. A Magyar Logikácskához csatolt tanács	43
4. Az Encyclopædia X, 29—32. fej.	54
5. A bölcsesség tanulásáról, beszéd	62
6. Az iskolák szükségéről, beszéd	114
7. Académia föllállításának módja	146

	DATE DUE	

STANFORD UNIVERSITY LIB
STANFORD, CALIFORNI
94305

